

Gemeente Utrecht

Oudegracht rak 15 westzijde

Archeologische begeleiding
reconstructie lage walmuur Oudegracht (Utrecht)
Basisrapportage Archeologie 91

Oudegracht rak 15 westzijde

Archeologische begeleiding reconstructie lage walmuur Oudegracht (Utrecht)

J.S. van der Kamp

Met bijdragen van:

H. Hundertmark

R. de Kam

K. Rampart

Februari 2017

Administratieve gegevens van het project

Projectcode en -naam:

OG019, Oudegracht rak 15 westzijde

Locatie:

Oudegracht-Tolsteegzijde, tussen Bijlhouwersbrug en Vollersbrug

Onderzoeksmeldingsnummer:

53627

Landelijke centrumcoördinaten:

136890,454894

Opdrachtgever:

IBU Stadsingenieurs, Stadswerken, gemeente Utrecht

Uitvoerder:

Erfgoed gemeente Utrecht

Coördinator vanuit de gemeente:

A.M. Bakker

Dagelijks leiding archeologische begeleiding:

A. Griffioen en J.S. van der Kamp

Uitvoering veldwerk:

26 september t/m 7 november 2012

Beheer en plaats van documentatie:

Erfgoed gemeente Utrecht
Korte Minrebroederstraat 2
3512GG Utrecht
telefoon 030 286 0000

ISBN:

978-90-73448-96-4

Goedkeuring senior KNA-archeoloog:

A.M. Bakker

3 februari 2017

Inhoudsopgave

Samenvatting	5	6	Synthese	39
1	Inleiding	7	Noten	42
1.1	Inleiding	7		
1.2	Personeel en uitvoering, betrokken specialisten	8	Literatuur	42
2	Historische achtergrond	9	Colofon	43
2.1	Werk aan de werf. Een middel-eeuwse haven dwars door de stad <i>R. de Kam en K. Rampart</i>	9		
2.2	Eerder archeologisch onderzoek in de omgeving van rak 15	16		
2.3	Bouwhistorisch onderzoek aan de Bijlhouwersbrug door Temminck Groll (1957)	17		
2.4	De tegel- en plateelbakkerij van Adriaen van Oort (1642-1844)	19		
3	Verwachting, vraagstelling en methode	24		
3.1	Archeologische verwachting	24		
3.2	Doel- en vraagstelling	24		
3.3	Methode en uitvoering	25		
4	Bouwhistorisch onderzoek Bijlhouwersbrug en kluismuur Stadshuisbrug <i>H. Hundertmark</i>	27		
4.1	Hernieuwd bouwhistorisch onderzoek Bijlhouwersbrug (1997)	27		
4.2	Bouwhistorische waarneming kluismuur huis De Ster en Leeuwenstein (2011)	28		
5	Resultaten	32		
5.1	Een eerdere waarneming langs de Oudegracht: dierlijke botten bij de Vismarkt	32		
5.2	De dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur naast de Bijlhouwersbrug	34		
5.3	Vondsten ter hoogte van tegel- en plateelbakkerij Van Oort	34		
5.4	Overige structuren en vondsten	36		

Samenvatting

In de periode 2012-2017 worden de lage wal- en kluis-muren langs de Oude- en Nieuwegracht in de Utrechtse binnenstad over een afstand van zo'n 5,5 km verbeterd en/of vervangen. In het najaar van 2012 werd aan de westzijde van de Oudegracht tussen de Bijlhouwersbrug en de Vollersbrug (rak 15) het eerste deel van de renovatie uitgevoerd. Over een afstand van ca. 140 m werd de lage walmuur afgebroken en vervangen door een nieuwe. Er geldt voor de bodemverstoringen in het kader van deze renovatie een zeer grote kans op het aantreffen van archeologische resten uit de periode van de Romeinse tijd tot en met de nieuwe tijd. Het was echter niet mogelijk voorafgaand aan de werkzaamheden in rak 15 archeologisch onderzoek uit te voeren. Het verwijderen van de grond achter de bestaande walmuur is daarom archeologisch begeleid door archeologen van de afdeling Erfgoed gemeente Utrecht. In deze basisrapportage worden daarnaast de resultaten van drie eerdere waarnemingen langs de Oudegracht beschreven, namelijk een bouwhistorische waarneming van de Bijlhouwersbrug (door H. Hundertmark in 1997), een bouwhistorische waarneming van een natuurstenen kluismuur bij de Stadhuisbrug (eveneens door H. Hundertmark in 2011) en de vondst van een grote hoeveelheid dierlijke botten in vullingslagen van de Oudegracht ter hoogte van de Vismarkt (2011).

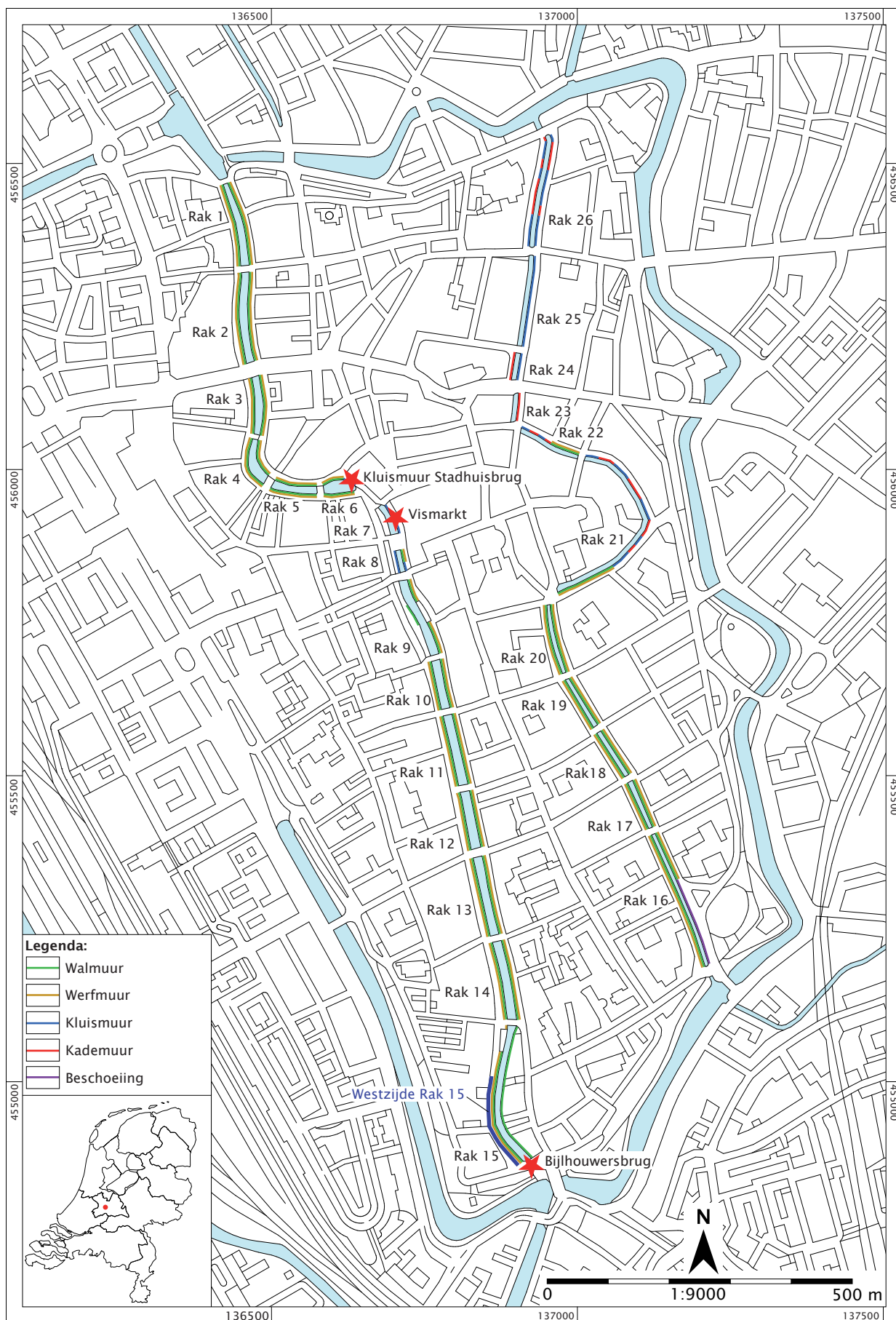
Tijdens de bouwhistorische waarneming direct ten noordwesten van de Stadhuisbrug is de kluismuur onder de waterspiegel ter hoogte van huis De Ster en huis Leeuwenstein in kaart gebracht. Ter hoogte van het huis De Ster bleek deze te bestaan uit blokken van Doornikse steen, vermoedelijk daterend uit de dertiende eeuw. De kluismuur ter hoogte van huis Leeuwenstein vertoont onder de waterspiegel een stuk metselwerk van ledesteen, mogelijk daterend uit de vijftiende of zestiende eeuw. In 2011 werden tijdens herstelwerkzaamheden aan de kluismuur ter hoogte van de Vismarkt in rak 7 boringen uitgevoerd, waarbij op aanzienlijke diepte een zeer grote hoeveelheid dierlijk botmateriaal werd aangetroffen, waarvan een groot deel slachtopsporen vertoonde. De vondst van de botten houdt waarschijnlijk verband met de vleeshouwers, die tot 1432 rondom het Vleeshuis achter het stadhuis waren geconcentreerd.

Bouwhistorisch onderzoek aan de Bijlhouwersbrug in 1957 en 1997 heeft aangetoond dat deze brug bestaat uit drie delen. Het noordelijke deel is de oorspronkelijke brug uit de dertiende eeuw, die behoorde tot de Tolsteegpoort. Het aanzienlijke langere deel aan de zuidzijde was

onderdeel van de vernieuwde zestiende-eeuwse vestingwerken. In de smalle zone tussen deze twee brugdelen waren aanvankelijk sluisdeuren aangebracht, waarmee de watergang kon worden afgesloten. Deze zone werd later dichtgezet, waardoor de Bijlhouwersbrug één ononderbroken geheel vormde.

Tijdens de archeologische begeleiding in rak 15 werd vlak naast de Bijlhouwersbrug een dertiende-eeuwse fundering van de oorspronkelijke werfmuur aangetroffen. Deze was, net als de Bijlhouwersbrug, bekleed met blokken trachiet. Daarnaast werd ter hoogte van het perceel van de tegel- en plateelbakkerij van Adriaen van Oort (1642-1844) een grote hoeveelheid vondsten verzameld. Deze bestaan onder meer uit fragmenten van ongeglazuurde wandtegels (halffabricaten), wit geglazuurde wandtegels (misbak-sels) en ongeglazuurd aardewerk, vermoedelijk halffabricaten van majolica en faience. Er werden tevens mogelijke stapelhulpen en proenen gevonden, wat onderstreept dat er langs de gracht productieafval werd gedumpt.

Tijdens de archeologische begeleiding in rak 15 werden ook vijftien beschoeiingspalen van naald- en eikenhout aangetroffen. Deze beschoeiing vormde de voorloper van de gemetselde lage walmuur. De exacte ouderdom van de vijftien beschoeiingspalen is niet bekend, maar tot in de twintigste eeuw heeft er een houten beschoeiing gestaan langs dit deel van de Oudegracht.

Afb. 1.1 Ligging van de 26 rakken langs de Oude- en Nieuwegracht en de drie waarnemingen bij de Stadhuisbrug, de Vismarkt en de Bijlhouwersbrug. Het onderzoeksgebied van het huidige onderzoek betreft de lage walmuur aan de westzijde van rak 15, gelegen aan de zuidzijde van de Oudegracht.

1 Inleiding

1.1 Inleiding

De gemeente Utrecht gaat in de periode 2012-2017 grote delen van de zogenaamde lage walmuren en kluismuren langs de Oude- en Nieuwegracht verbeteren. Die lage walmuren vormen de afscheiding tussen de bestrating van de werven en het water van de gracht. De hogere werfmuren daarentegen staan op de werven zelf en vormen de overgang van de laag gelegen werven naar het hoger gelegen straatniveau. Daarnaast kennen we ook nog kademuren, die op plaatsen waar geen werven en werfkelders zijn, de afscheiding tussen straat en gracht vormen. Kluismuren tenslotte vinden we op plaatsen waar werfkelders direct op de gracht uitkomen.

Tussen 1993 en 2002 is er in de Utrechtse binnenstad een grootschalige restauratie van bruggen en werfmuren uitgevoerd (zie paragraaf 2.1) Enkele jaren geleden bleken echter ook de lage walmuren in matige tot slechte conditie te verkeren. De oorzaak hiervan is gelegen in eerdere werkzaamheden. Omstreeks 1980 werd langs deze walmuren, in het water van de Utrechtse grachten, een nieuwe riolering aangelegd. Tijdens deze werkzaamheden kwamen de grenen funderingspalen van de wal- en kademuren tijdelijk droog te staan. Als gevolg daarvan zijn, met name langs de Oudegracht, de palen aangetast door bacteriën die van nature in water aanwezig zijn. De gevolgen daarvan zijn boven de waterspiegel zichtbaar in de vorm van horizontale en verticale scheuren in de walmuren, waar veelal boomwortels doorheen groeien. Vermoedelijk houden de funderingen het nog maar enkele jaren uit en is restauratie en/of vervanging van de walmuren dus noodzakelijk. Deze gemetselde walmuren zijn overigens niet erg oud. Aan het begin van de twintigste eeuw bestonden ze vaak nog alleen uit houten beschoeiingen (zie afb. 2.13-2.15). In de jaren '50 en '60 is een laatste grote renovatie uitgevoerd, waarbij de walmuren hun huidige verschijningsvorm kregen.

De geplande restauratiewerkzaamheden langs de Oudegracht strekken zich uit over een lengte van bijna anderhalve kilometer aan weerszijden van het water, ca. 2.980 strekkende meter in totaal. Langs de Nieuwegracht zullen er werkzaamheden plaatsvinden over een afstand van ca. 1.235 m aan weerszijden van het water, in totaal zo'n 2.470 strekkende meter. De plannen voorzien in het deels restaureren van de bestaande walmuren, maar er worden ook grote delen volledig vernieuwd. Hiertoe worden tijdelijke damwanden geplaatst in de grachten,

waarna de huidige walmuur wordt afgebroken. Vervolgens wordt een deel van het achterliggende pakket ontgraven en een nieuwe walmuur aangelegd.

Archeologische waarden in het geding

De Oude- en Nieuwegracht bevinden zich in de historische binnenstad van Utrecht. Op de gemeentelijke archeologische waardenkaart bestaat deze gehele Utrechtse binnenstad uit een zone met 'hoge archeologische waarde'. Deze historische binnenstad is op de Archeologische Monumentenkaart van de provincie Utrecht als één groot AMK-terrein met een 'zeer hoge archeologische waarde' aangeduid (AMK-terrein 12.314). Voor dit AMK-terrein geldt een zeer grote kans op het aantreffen van archeologische resten uit de periode van de Romeinse tijd tot en met de nieuwe tijd.

Aangezien de renovatie van de lage walmuren langs de Oude- en Nieuwegracht gepaard zullen gaan met bodemverstoringen die meer dan 50 m² bedragen, zijn deze werkzaamheden volgens de Utrechtse Verordening op de Archeologische Monumentenzorg 'archeologie-vergunning-plichtig'. Dit betekent dat archeologisch onderzoek noodzakelijk is voorafgaand aan, of tijdens, de werkzaamheden. Door de aanwezigheid van onder meer walmuren, water, bomen, diverse ondergrondse infrastructuur, straatverharding en bodemvervuiling is het vooraf uitvoeren van archeologisch onderzoek logistiek en technisch lastig uitvoerbaar. Daarom is gekozen voor het uitvoeren van een archeologische begeleiding van de bouwwerkzaamheden.

26 rakken langs twee grachten

De werkzaamheden langs de Oude- en Nieuwegracht zijn verdeeld in zogenaamde 'rakken' (in dit geval: een deel van de gracht tussen twee bruggen in), die doorlopend zijn genummerd (afb. 1.1). De Oudegracht is onderverdeeld (van noord naar zuid) in rak 1 tot en met 15, de Nieuwegracht (van zuid naar noord) in rak 16 tot en met 26. In de periode van 10 september 2012 tot in het begin van 2013 vonden de eerste werkzaamheden plaats aan de westzijde van rak 15, aan de uiterste zuidzijde van de Oudegracht. Dit deel van de gracht is gelegen tussen de Bijlhouwersbrug aan de zuidzijde en de Vollersbrug aan de noordzijde. Over een afstand van ca. 140 m is de bestaande lage walmuur afgebroken en vervangen door een nieuw exemplaar.

1.2 Personeel en uitvoering, betrokken specialisten

De renovatie van de lage walmuren in rak 15 (inclusief de archeologische begeleiding) is uitgevoerd in opdracht van T. van Riezen van IBU Stadsingenieurs, Stadswerken gemeente Utrecht. Als opzichter fungeerde P. van Oostrum, eveneens van IBU Stadsingenieurs. De diverse werkzaamheden zijn uitgevoerd door de firma B. van Hees en Zonen te Utrecht. De archeologische begeleiding van de werkzaamheden langs de westzijde van rak 15, die plaats vond van woensdag 26 september tot en met woensdag 3 oktober en op woensdag 7 november 2012, is uitgevoerd door medewerkers van de afdeling Erfgoed gemeente Utrecht. Gedurende de eerste zes dagen werden de werkzaamheden uitgevoerd door A. Griffioen, die op 2 oktober werd ondersteund door M. Sonders. Op 7 november was J.S. van der Kamp verantwoordelijk voor de archeologische begeleiding. Vanwege de vondst van een dertiende-eeuwse fundering werd de hulp van bouwhistoricus H. Hundertmark ingeroepen, eveneens van de afdeling Erfgoed gemeente Utrecht. De aansturing van het onderzoek vanuit de afdeling Erfgoed lag in handen van A.M. Bakker.

In deze basisrapportage worden tevens twee eerdere waarnemingen langs de Oudegracht beschreven. In juni 2011 werd tijdens restauratiewerkzaamheden van een kluismuur bij de Stadshuisbrug natuursteen aangetroffen. H. Hundertmark heeft in de maand daarop bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd, waarvan hij in paragraaf 4.2 de resultaten beschrijft. Daarnaast werd eind februari/begin maart van dat jaar tijdens restauratiewerkzaamheden een grote hoeveelheid dierlijke botten gevonden in vullingslagen van de Oudegracht ter hoogte van de Vismarkt. Ook deze waarneming zal in deze basisrapportage worden besproken (paragraaf 5.1).

Deze rapportage is grotendeels geschreven door J.S. van der Kamp, die tevens de technische uitwerking voor zijn rekening nam. Ook heeft hij het aardewerk gedetermineerd. De algemene historische inleiding (paragraaf 2.1) is geschreven door R. de Kam en K. Rampart. A.M. Bakker is verantwoordelijk voor de redactie, R. de Kam deed de eindredactie. De kaarten en afbeeldingen van dit rapport zijn gemaakt en/of bewerkt door E. van Wieren. De objectfoto's zijn gemaakt door H. Lagers (allen afdeling Erfgoed gemeente Utrecht).

2 Historische achtergrond

2.1 Werk aan de werf. Een middeleeuwse haven dwars door de stad¹ *R. de Kam en K. Rampart*

Nergens op de wereld zijn grachten te vinden zoals in Utrecht. Ze horen bij een ingenieus middeleeuws havencomplex van werven en werfkelders die onder de straat door in verbinding staan met grote opslagkelders van de grachtenpanden. Deze haven ontstond ruim zevenhonderd jaar geleden toen Utrechtse handelaren slim gebruik maakten van het hoogteverschil tussen het grachtwater met de aanlegkaden en de enkele meters hoger gelegen straat met de huizen. Eeuwenlang zou de haven een en al bedrijvigheid zijn met zwaar beladen schepen, zwaaiende hijskranen, zwetende arbeiders en schreeuwende marktkooplui. Wijn, lakens, vis, graan, groente, fruit, hout, turf en vee; van alles werd er verhandeld en opgeslagen. Pas aan het begin van de twintigste eeuw, toen de scheepvaart naar de stad aan betekenis inboette, verdween de overslag en opslag. Niet dat de werven er nu stil en verlaten bij liggen. De Oudegracht, het belangrijkste deel van het oude havencomplex, is nog steeds het bruisende middelpunt van de stad. Met de vele restaurants en terrasjes, de winkels en de marktkooplui, is de gracht met de werven nog steeds van grote economische betekenis. Maar ook de schepen zijn er nog, zij het dat het nu vooral rondvaartboten en pleziervaartuigen zijn en af en toe een bevoorradingschip. Over de balies - de hekjes boven aan de werfmuren - hangen de toeristen en verbazen zich over een middeleeuwse stadshaven waarvan er maar een op de wereld is.

Nieuwe kanalen voor de handel

Wie langs en over de Utrechtse werven zwerft, zal het zich maar nauwelijks kunnen voorstellen dat het niet één groot middeleeuws bouwproject is geweest, maar het gevolg van honderden particuliere initiatieven. Ergens in de late twaalfde eeuw moet er een Utrechtse handelaar op het idee zijn gekomen om de scheepswaer niet meer eerst vanaf de kade de enkele meters hoger gelegen oever op te sjouwen om de spullen vervolgens aan de andere kant van de straat weer via een trap naar beneden in de huiskelder onder de grachtenpanden op te slaan. Dat kon toch veel efficiënter door een tunnel te maken vanaf de kade direct naar de huiskelder? Zo kon de handelswaar gelijkvloers en onder de straat door snel naar de opslagruimtes worden versleept. Dat de werven en de huiskelders op hetzelfde niveau lagen, kwam doordat het grachtwater vrij laag stond ten opzichte van de straat waar de huizen stonden.

Daar was niks bovennatuurlijks aan want toen in de twaalfde eeuw de gracht was gegraven, was de vrijgekomen grond op de oevers gegooid. De hogere oevers waren een soort dijklichaam om er zeker van te zijn dat er ook met hoogwater geen overstromingen zouden plaatsvinden. Overigens was de kans op hoogwater behoorlijk afgenomen door de dam die in het jaar 1122 in de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede was gelegd. Daardoor was de waterstand veel constanter dan daarvoor. Maar het was om diezelfde dam dat een belangrijk deel van de Oudegracht gegraven werd. Met de afgesneden Kromme Rijn verloor Utrecht namelijk een belangrijke vaarweg en daarmee kwam de handel in gevaar. De toenmalige handelaren begrepen dat maar al te goed en zo werd er een groots plan in werking gezet. Met het graven van een acht kilometer lang kanaal vanuit de handelsnederzetting naar de Hollandsche IJssel in het zuiden zou Utrecht een nieuwe scheepvaartroute krijgen. Een kanaal dat moest doorlopen tot aan het plaatsje 't Gein waar de schepen met een overtoom - een installatie waarmee schepen over land naar en ander water werden getrokken - over de dijk gehaald konden worden, waarna zij via de Hollandsche IJssel en de Lek hun weg naar het belangrijke achterland konden vervolgen. Een groots karwei maar wel uitvoerbaar, want het was niet de eerste keer dat de Utrechters een werk als dit oppakten. Aan het eind van de tiende eeuw, toen de rivier de Rijn naar het westen steeds meer verlandde en ondieper werd, was er al een kanaal gegraven naar de Vecht om de scheepvaart mogelijk te houden. Weliswaar moest er toen slechts zo'n 800 meter worden overbrugd, maar het had wel aangetoond dat het graven van een kanaal een zinvolle oplossing kon zijn. En zo ging omstreeks 1125 de eerste schop de grond in om het kanaal - de Vaartsche Rijn - naar het zuiden, naar de Hollandsche IJssel te graven.

De Oudegracht als handelscentrum

Als tegemoetkoming voor de aanleg van de dam bij Wijk bij Duurstede, kreeg Utrecht in 1122 stadsrecht. Het oppervlak van de nieuwe stad was vrij groot en nog in hetzelfde jaar werd begonnen met de aanleg van een omringende verdedigingswal met een brede stadsbuitengracht. Dwars door die nieuwe stad moest van noord naar zuid een waterweg komen, een handelsweg die de basis van de stadseconomie moest zijn. Het noordelijk deel ervan werd gevormd door het kanaal dat al omstreeks het jaar 1000 gegraven was en het zuidelijke stuk zou een gedeelte zijn van het nieuw te graven kanaal naar de Hollandsche IJssel. En daartussenin, daar waar de oudste handelskern van

Utrecht lag, werd een deel van de oude rivierloop van de Rijn gebruikt als verbindingstukje. Die vaarroute dwars door de stad - van Weerdpoot naar de Tolsteegpoot - zou uiteindelijk de Oudegracht gaan heten, al zou dat nog duren tot het eind van de veertiende eeuw toen er nóg een belangrijke gracht bijkwam: de Nieuwegracht.

Toplocatie

De uit te geven percelen langs de nieuw gegraven Oudegracht vormden een economische toplocatie, want daar bloeide de handel. En al snel ontstond er aan beide zijden van het water een lintbebouwing van huizen met opslagruimtes. Het particuliere eigendom van de percelen gold voor de huizen zelf maar ook voor de ervóór gelegen kade of werf en ging zelfs door tot het midden van het grachtwater. Dat betekende dat de desbetreffende eigenaar van een grachtenpand niet alleen verantwoordelijk was voor het onderhoud van zijn huis, maar ook voor de werf en zelfs voor het gedeelte van het grachtwater dat nog tot zijn perceel gerekend werd. Alleen de straat vóór

de huizen langs was van de stad. Zonder dit specifieke eigendomsrecht hadden de Utrechtse werven, zoals we die vandaag de dag kennen, nooit kunnen ontstaan. Want de handelaar die het zat was om de scheepswaar vanaf de kade naar boven te laten sjouwen om het vervolgens weer in de kelder van zijn grachtenpand op te slaan, kon eenvoudigweg een tunneltje graven vanaf de werf naar zijn huiskelder en dat allemaal op eigen grond. En het is juist deze ondergrondse aanleg - dus onder de openbare weg door - die de Utrechtse werven en werfkelders zo bijzonder maakt.

Tunnels en kelders

In de afgelopen decennia zijn de werven en werfkelders op grote schaal gerestaureerd en dat was tegelijkertijd een mooie kans om uitgebreid bouwhistorisch onderzoek te doen. Vrijwel alle 732 werfkelders zijn onderzocht en opgemeten en dat heeft veel kennis opgeleverd over de bouwgeschiedenis van de werven, de werfkelders, de bijbehorende grachtenpanden met hun huiskelders en het straten- en stegenpatroon rondom de grachten. Duidelijk is dat het eerste tunneltje ergens in de tweede helft van de twaalfde eeuw - dus nog maar kort na de aanleg van de Oudegracht - is gebouwd. Het idee zal snel navolging hebben gekregen, maar het concept was nog wel aan verbetering toe. Door het tunneltje uit te breiden tot een perceelbrede kelder met tongewelf kon ook dat deel, naast de huiskelder zelf, als opslagruimte gebruikt gaan worden. In veel gevallen werd het tunneltje dan ook later uitgebreid tot werfkelder, al zullen er ook voor 1200 al direct werfkelders zijn gebouwd zonder dat er een tunneltje aan voorafging. Vaak gebeurde dat bij de immense en typische Utrechtse 'stadskastelen' die in de dertiende eeuw aan de gracht werden gebouwd, en waarvan nog steeds enkele imposante exemplaren, zoals Oudaen en Drakenburg, te bewonderen zijn.

Grotere opslagcapaciteit

Na het jaar 1300 kwam de bouw van de werfkelders goed op gang en tweehonderd jaar later was het karwei langs de Oudegracht vrijwel geheel geklaard. Vanaf die tijd vormden de werven en werfkelders één lange rij aan beide zijden van de gracht. Hier en daar zal nog een oud tunneltje de reeks hebben doorbroken maar alles bij elkaar was de haven van bijna twee kilometer lang en met kades aan beide zijden - dus bijna vier kilometer! - min of meer gereed. Maar daarmee was het werk niet af. Door de toenemende vraag aan opslagruimte werden tussen 1500 en 1700 veel werfkelders verhoogd. Dat kon omdat het straatniveau sinds de bouw van de eerste tunnels en werfkelders alweer ruim een halve meter hoger was komen te liggen. Ook werden veel tunneltjes door werfkelders vervangen om zo aan de stijgende vraag naar opslagcapaciteit te voldoen. Na 1700 werd de uitbreiding vooral gezocht in de lengtes van de kelders, die tot dan toe erg verschillend waren geweest. Door de kelders min of meer op dezelfde lengte te brengen ontstond langzamerhand

Afb. 2.1 Op deze oudste plattegrond van de stad, omstreeks 1570 gemaakt door Jacob van Deventer, zijn de belangrijkste middeleeuwse waterwegen door en rondom Utrecht aangegeven.

Afb. 2.2 De ontwikkeling van de werven en werfkelders in zes fases (reconstructies: D. Claessen)

Afb. 2.2a *De oever op!* (1000-1150)

De ontwikkeling van de werven en werfkelders is in verschillende fases te verdelen. In de eerste daarvan was er weliswaar al een behoorlijk hoogteverschil tussen de laaggelegen kades en de straat met de panden eraan, maar van werfkelders was nog geen sprake. Alle handelswaar moest eerst de oever worden opgesleept om vervolgens via de keldertrap weer naar beneden te worden gebracht naar de huiskelder van het grachtenpand.

Afb. 2.2b *Via een tunnel van kade naar huiskelder* (1150-1200)

Ergens aan het eind van de twaalfde eeuw werd een eerste tunnel gemaakt onder de straat door, zodat de handelswaar vanaf de werf of kade direct en gelijkvloers naar de huiskelder van het boven aan de straat gelegen grachtenpand kon worden verslept.

Afb. 2.2c *Tunnels en werfkelders* (1200-1300)

De bouw van het tunneltje zal weliswaar snel navolging hebben gekregen, maar het duurde niet lang of er werden perceelbrede werfkelders met tongewelf gebouwd. Zo kon de werfkelder zelf ook voor opslagruimte worden gebruikt. Om die reden werden op den duur vrijwel alle tunneltjes door werfkelders vervangen.

Afb. 2.2d *Aan beide zijden vol met werfkelders* (1300-1500)

Na 1300 kwam de bouw van de werfkelders aan de Oudegracht goed opgang. Nieuwe tunneltjes werden er niet meer gemaakt en de werfkelders vormden steeds meer een aaneengesloten rij. De werfkelders werden ook steeds vaker afgesloten met een hek of met een bakstenen front.

Afb. 2.2e *Uitbreidingen omhoog en naar voren* (1500-1700)

Aan het begin van de zestiende eeuw was de Oudegracht min of meer volgebouwd met werfkelders. Maar de behoefte aan opslagruimte groeide nog steeds. Aangezien er geen nieuwe werfkelders meer bij konden, werden in de eeuwen daarop de werfkelders zoveel mogelijk uitgebreid. Gewelven werden verhoogd en de kelders verlengd, dit laatste veelal ten koste van de werf. Door al die verschillende lengtes van de werfkelders boden de werven in de zeventiende eeuw een totaal ander aanzicht dan vandaag de dag.

Afb. 2.2f *Een aaneengesloten front* (1700-1900)

In de laatste periode ontstond langzamerhand het huidige beeld van de werven langs de Oudegracht. De werfkelders waren nu ongeveer even lang en werden vrijwel allemaal afgesloten met een bakstenen muur met een deur en enkele vensteropeningen. Nog steeds waren de werven particulier bezit, dus van een openbare straat was geen sprake. Veel stenen borstweringen bovenaan de straat werden vervangen door ijzeren balies (hekwerkjes).

het beeld dat we vandaag de dag kennen, al vormen de kelders ook nu nog steeds niet een aaneengesloten front. Ook werden vanaf die tijd alle kelders afgesloten met een muur met een deur en soms enkele vensters erin. Tot 1700 waren veel kelders aan de voorzijde open geweest of afgesloten met een eenvoudig houten hek. Wie goed kijkt, kan nog veel van die oorspronkelijk open kelders herkennen aan de grote bakstenen boog in het huidige metselwerk.

Een andere manier om de opslagruimte uit te breiden, was door het huren of kopen van een naastgelegen werfkelder. Iets dat vooral gebeurde vanaf de achttiende eeuw. Zodra er een buurkelder verkregen was, werd er vaak een doorbraak gemaakt, zodat gemakkelijk van de ene naar de andere kelder was te komen. Al eerder hadden degenen die naast een straat of steeg woonden geluk gehad, want ook die grond werd veelal uitgegeven als particulier bezit. Zo werden er dus ook werfkelders gemaakt onder de straat en zelfs in de eventueel aansluitende brug over de gracht heen. Deze brugkelders waren wel een kwartslag

Afb. 2.3 (links) De eerste verbinding tussen de kade en de kelders onder de grachtenpanden bestond uit een tunneltje en niet uit de brede werfkelders zoals we die vandaag kennen. Later zijn vrijwel al die tunneltjes vervangen door werfkelders om zo aan opslagruimte te winnen, maar bij Fresenburg is naast twee werfkelders nog altijd een tunneltje aanwezig. De ingang daarvan zit achter het witte hekwerk op deze foto uit omstreeks 1900 (bron: Het Utrechts Archief).

Afb. 2.4 Niet alleen de werfkelders maar ook de werven zelf werden regelmatig gebruikt voor de opslag van allerlei goederen, zoals tonnen en manden (bron: Het Utrechts Archief).

Afb. 2.5 De Oudegracht omstreeks 1900. Op sommige plaatsen was de kade inmiddels van baksteen, maar er waren ook nog delen met een houten beschoeiing. Op de nog particuliere werven stonden ook hokken voor konijnen of kippen, zo blijkt uit deze foto (links onderaan) (bron: Het Utrechts Archief).

gedraaid omdat een ingang van de kelder onder de brug niet zo handig was. Bovendien was het voor de sterkte van de brugconstructie niet zo goed als het tongewelf van de kelder in de lengteas lag.

Honderden schuttingen en hekjes

Door de vele eigenaren en de verschillende tijdstippen waarop de kelders gebouwd of verbouwd zijn, is vrijwel geen van de werfkelders hetzelfde. Bovendien waren de werven tot ver in de twintigste eeuw privé-terrein en dus niet toegankelijk voor het publiek. En dat was te zien aan de vele goederen die er lagen opgestapeld. Aan de honderden schuttingen, hekjes en muren. Aan de verschillende bestratingen of juist het ontbreken daarvan. En aan de particuliere hijskraantjes die her en der op de werf te vinden waren. In latere tijd werden er soms zelfs hele tuintjes op de werven aangelegd. Alleen een strook langs het water moest vrij blijven voor het jagen - het voorttrekken van een schip met een touw. Rondom het huidige stadhuis was het extra druk want daar stond sinds 1402 de stadskraan waar de handelswaar uit de schepen kon worden overgeladen op karren. Via het wed - een schuin oplopend straatje dat er nog steeds is te vinden - konden de karren naar boven rijden, de stad in of naar verder gelegen bestemmingen. Boven bij de stadskraan, op de

hoek van de Ganzenmarkt, was de Waag waar de waar eerst gewogen kon worden.

Werven in het klein: de Nieuwegracht

Tussen 1391 en 1393 werd ten oosten van de Oudegracht de Nieuwegracht gegraven, waarbij waarschijnlijk deels gebruik werd gemaakt van al oudere waterlopen. De Nieuwegracht was niet zozeer voor de handel bedoeld maar meer voor een goede afwatering. Ook zullen de huizen en kloosters die vooral vanaf de late veertiende eeuw in het gebied rondom de Nieuwegracht werden gebouwd per schip beter te bevoorraden zijn geweest. Omdat er ook bij de Nieuwegracht sprake was van een hoogteverschil tussen het grachtwater en de straat, werden ook hier werven en werfkelders gebouwd. Maar dan wel als de Oudegracht in het klein. Op bepaalde delen van de Nieuwegracht, die tegenwoordig Kromme Nieuwegracht, Drift en Plompstorengracht heten, was de gracht zo smal dat er geen werven voorkwamen en de aanwezige werfkelders direct aan het water van de gracht grenzen. Via een deur aan de grachtzijde kon de bestelde waar, zoals turf of wijn, wel direct vanaf het schip in de werfkelder worden opgeslagen. Door het ontbreken van de handel was het rondom de Nieuwegracht veel minder druk. Ook nu nog vormt de gracht met zijn bomen en bruggetjes een oase van rust in de binnenstad.

Een straat aan de werf

Toen aan het eind van de negentiende eeuw het landverkeer steeds belangrijker werd, verloren de Utrechtse werfkelders hun functie. Ze werden minder goed onderhouden en raakten in verval, wat soms gevaarlijke situaties opleverde. Al voor de Tweede Wereldoorlog werd er vanuit de Utrechtse bevolking op aangedrongen de werven te restaureren, maar dat bleek niet eenvoudig. De honderden verschillende eigenaren maakten een grootscheepse aanpak vrijwel onuitvoerbaar. Vanaf 1948 deed de gemeente dan ook alle moeite om de werven in eigendom te krijgen. En dat lukte: ze werden grotendeels vrijwillig door de particuliere eigenaren overgedragen en deels door onteigening verkregen. Daarmee was de weg vrij voor een grote opknapbeurt. Nadat de meeste bouwsels en hekken op de werven waren gesloopt, ging de gemeente over tot het vervangen van de vele nog houten beschoeiingen door stenen kademuren. Ook werden de werven zelf, die voor een deel nog onverhard waren, van een bestrating voorzien. Het beeld van de werven maakte daardoor een dramatische verandering door. Voor het eerst in al die eeuwen ontstond er een 'openbare straat' beneden bij het water die tussen de verschillende bruggen en deels zelfs onder de bruggen door voor het publiek toegankelijk werd.

Restauratie van werfmuren

Maar daarmee was het gevaar nog niet geweken. Ook de werfmuren - de voorzijdes van de werfkelders - moesten nodig worden gerestaureerd. Om die werkzaamheden te

kunnen uitvoeren, deed de gemeente vanaf begin jaren vijftig alle moeite ook deze in eigendom te krijgen, wat wonderwel lukte. Uiteindelijk werden alle ruim 730 muren overgedragen, met uitzondering van een handjevol dat nog steeds in particulier bezit is. De restauratie bleek door het grote aantal slechte muren een enorme opgave en de stad had er eenvoudigweg niet genoeg geld voor. Voor zover dat geld er was, werden er restauratieplannen gemaakt en uitgevoerd maar daarmee konden bij lange na niet genoeg muren gerestaureerd worden om het voortschrijdende verval terug te dringen of zelfs maar bij te houden. Halverwege de jaren zeventig greep de gemeente haar kans om het restauratieproces een voortvarende eindsprint te geven door gebruik te maken van een landelijke subsidieregeling voor grootschalige reconstructie- en saneringsplannen. Tussen 1975 en 1985 werden 140 muren gerestaureerd en 35 trappen hersteld en vervangen.

Brand!

De Utrechtse grachten vormen van oudsher in velerlei opzicht een levensader voor de stad. Zo was de gracht een aan- en afvoerroute voor handelswaar en bouw materiaal. Ook werd het water gebruikt voor allerlei productieprocessen, zoals bier brouwen en leerlooien. Daarnaast was het grachtwater ook bluswater. Niet voor niets eindigt vrijwel elke steeg of straat langs de grachten bij een brandtrap. Zo kon er bij brand een keten van mensen worden gevormd van het grachtwater tot aan de brandhaard. En dan was het zaak zo snel mogelijk en zoveel mogelijk met grachtwater gevulde emmers door te geven. In een opeengepakte stad als het middeleeuwse Utrecht met vaak nog houten huizen of gevels, was het blussen van een beginnende brand van het grootste belang. Het was dan ook verplicht om brandemmers in huis te hebben. Het aantal hing af van de grootte van het pand.

Geen openbaar riool

Het grachtwater werd ook gebruikt om van alles af te voeren. Zo waren de grachten dus ook lange tijd een open riool. Dat dit in de middeleeuwen het geval was, is niet verbazingwekkend, maar dat dit in Utrecht tot ver in de twintigste eeuw nog zo was, mag op zijn minst opmerkelijk heten. Uiteraard had dit niet te maken met gebrekkige kennis over de techniek van rioolaanleg, want overal waar de stad vanaf het eind van de negentiende eeuw groeide, werd een riool aangelegd. Het ontbreken van riolering langs de grachten had te maken met de specifieke structuur van werven en werfkelders. Normaal gesproken wordt riolering in de straat voor de aan te sluiten huizen gelegd. Maar in het geval van de Utrechtse grachten was dit niet mogelijk: direct onder de straat bevinden zich immers de talloze gewelven van de werfkelders. Ook aanleg onder de werven zelf stuitte op veel problemen: tot de jaren vijftig waren ze particulier terrein en bovendien voorzien van dikwijls grote en beeldbepalende bomen.

Met de toenemende aandacht voor de schadelijke effecten van milieuvervuiling werd het gebruik van de grachten als open riool zó onhoudbaar dat er een oplossing werd bedacht. En zo werd tussen 1984 en 1989 langs beide oevers, maar onder water en vlak vóór de lage walmuren een riool aangelegd waarop de huizen op straatniveau via de werfkelders en werven zijn aangesloten. In 2007 kregen de laatste huizen hun aansluiting waarmee de gracht als open riool daadwerkelijk ten einde is.

Marktbruggen en kelders

Ook de bruggen over de gracht horen bij het oude middeleeuwse havencomplex. Niet alleen omdat de bruggen vaak ook werfkelders hebben, maar vooral ook omdat ze intensief gebruikt werden in alle haven- en handelsbedrijvigheid. Op veel bruggen verkochten de marktlui hun producten. Niet voor niets hebben veel bruggen vandaag de dag nog namen als Broodbrug, Bezembrug, Huidenbrug of Visbrug. Daarnaast waren de bruggen uiteraard van groot belang om van de ene kant van de gracht naar de andere te komen. Dat was handig voor de stedelingen maar ook voor de handelslui zelf, want beide zijden van de gracht hoorden immers bij dezelfde haven. Zonder de vele bruggen had de haven lang niet zo goed kunnen functioneren.

Net als de werven en werfkelders, verkeerden de vaak nog middeleeuwse bruggen in de twintigste eeuw in een niet al te beste staat. Dat werd nog eens extra duidelijk toen met de aanleg van de riolering de brugfunderingen zichtbaar werden. Om de bruggen voor de toekomst te redden, moest er snel iets gebeuren. Het mondde uit in een volgend groot restauratieproject waarbij tussen 1993 en 2002 maar liefst 28 monumentale bruggen over verschillende grachten zijn gerestaureerd. Maar hoe pas je middeleeuwse bruggen aan op het hedendaagse gebruik, waarin de auto een belangrijke rol speelt? Het idee om de bruggen te vervangen door betonnen exemplaren werd gelukkig snel verworpen. Maar wat dan wel? Om de fundering weer in orde te krijgen werd de zogeheten 'Utrechtse methode' ontwikkeld, waarbij vanaf de bovenkant van de brug, dwars door het metselwerk van de bruggenhoofden heen gaten werden geboord tot ongeveer zeven meter onder de brug. Via de holle kern van deze speciale boor werd vervolgens 'grout', een mengsel van cement, geperst. Door de boor vervolgens langzaam omhoog te halen, ontstond er een 'groutkolom' van ongeveer 50 centimeter breed, die verhardde tot een stevige funderingspaal. Zo kregen alle bruggen een nieuwe, stevige fundering. Verder werden alle zwakke delen van het metselwerk vervangen, scheuren gevuld en de bovenkant van de brugbogen waterdicht afgewerkt, zodat er geen vocht meer kon indringen en vorstschade tot een minimum werd beperkt. Dankzij deze restauratiewerkzaamheden kunnen de Utrechtse bruggen er weer even tegenaan.

Afb. 2.6 In de eerste helft van de twintigste eeuw raakten de werven steeds meer in verval. De gemeente zou na de Tweede Wereldoorlog het initiatief nemen om de werven en werfkelders te restaureren (bron: Het Utrechts Archief).

Levendig en creatief gebruik

Na jaren van herstelwerkzaamheden kwamen uiteindelijk ook de ruim 700 gewelven van de werfkelders in beeld voor restauratie. De manier waarop dit tussen 1993 en 2002 werd uitgevoerd is bijzonder te noemen. De situatie was in juridisch opzicht namelijk zeer complex. De gewelven zelf zijn eigendom van particuliere eigenaren maar de straat die erboven loopt, is een openbare weg die in beheer is bij de stedelijke overheid. Een gebrekkige constructie van het gewelf kan schade aan de weg veroorzaken en omgekeerd kan onverantwoord gebruik van de weg schade aan het gewelf veroorzaken. Zowel particuliere eigenaren als de gemeente hebben dus baat bij een keldergewelf dat in goede staat verkeert. Beide partijen richtten dan ook speciaal voor dit project de Stichting Werfkelders op, die de formele rol van opdrachtgever voor de aannemers vervulde. Voor het herstellen van de gewelven moest de bovenkant vrij worden gelegd en dat was een goede gelegenheid om tegelijkertijd een waterdichte laag aan te brengen. De ondergelegen kelders hebben daardoor een droger klimaat gekregen en dat maakt dat ze voor veel meer doeleinden geschikt zijn dan de opslagfunctie die ze van oudsher hadden. En dat is mooi, want een levendig en creatief gebruik van de werfkelders is goed voor de stad en voor de eigenaren.

Blijvend werk aan de werven

Na alle grote restauratieprojecten zou je verwachten dat er nu zo langzamerhand een fase van goed beheer en onderhoud zou aanbreken. Maar zo eenvoudig is het niet. Wel is er sinds kort een kwaliteitshandboek voor de werven opgesteld waarin wordt ingegaan op hoe dat beheer het best kan worden uitgevoerd. Zo wordt er ingegaan op hoe om te gaan met de cultuurhistorische waarden van de werven in relatie tot het hedendaags gebruik. Ook zijn er oplossingen voor allerlei problemen in te vinden, zoals wat voor bestrating het meest geschikt is rondom de talrijke bomen, die in enkele gevallen de oude bestrating met hun wortels opdrukken.

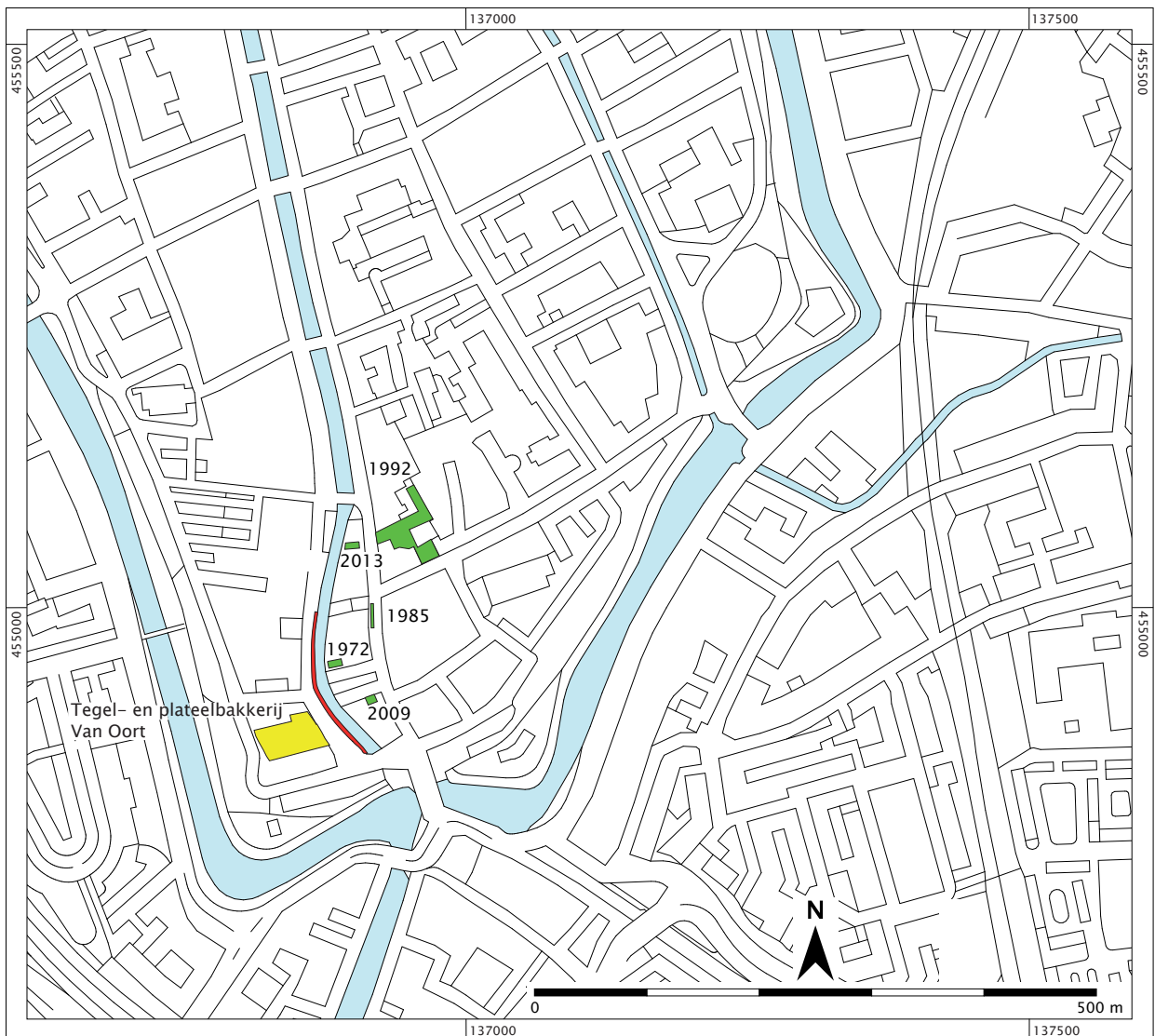
Maar grootschalige herstelwerkzaamheden zullen nodig blijven. Vandaar dat de werklieden alweer bezig zijn op de werven. Want de lage walmuur tussen het grachtwater en de werf vertoont op veel plaatsen scheuren en ook een deel van de houten funderingsconstructies geven de nodige problemen. Gezien de totale lengte van ruim vier kilometer gaat het herstel van deze kademuren opnieuw een grote investering vergen. En als dat karwei geklaard is, zal er alweer werk zijn aan de werfmuren want die zijn na zo'n 40 jaar na het begin van de restauratie ook alweer toe aan herstel.

2.2 Eerder archeologisch onderzoek in de omgeving van rak 15

Er hebben in het verleden meerdere onderzoeken plaatsgevonden in de omgeving van het plangebied. In 1972 werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de hoek van de Nauwe Watersteeg en de Twijnstraat aan de Werf.² De oudste resten uit dit onderzoek waren afkomstig uit ophogingslagen langs de oever van de Oudegracht en dateerden uit de late twaalfde eeuw. In de dertiende eeuw leek de Rijn tot rust te zijn gekomen. De eerste waarneembare bouwactiviteiten werden weerspiegeld in muurfragmenten en een bijbehorende veertiende-eeuwse latrinekoker met afvoer naar de gracht. De eerstvolgende sporen stamden uit de zestiende eeuw en bestonden uit drie bakstenen bakken die behoorden tot een leerlooierij. Deze bleef in gebruik tot het midden van de zeventiende eeuw. In 1807 werden er drie huisjes gebouwd op het perceel, die in 1962 zijn gesloopt.

Tijdens rioleringswerkzaamheden in 1985 zijn onder het wegdek van de Twijnstraat (ca. 75 cm onder maaiveld) de restanten aangetroffen van een houten wegdek en een serie houten gebouwtjes.³ Deze structuren stonden langs de straat en waren ongeveer 7 m breed en 2 m diep. Ze werden geïnterpreteerd als 'kraamsteden'; een soort middeleeuwse etalages vóór de daadwerkelijke huizen. De begeleidende vondsten dateren de structuren in de dertiende eeuw. Midden onder de Tolsteegbarrière werd tijdens de werkzaamheden tevens een deel van de Tolsteegpoort blootgelegd.

In 1992 vond een opgraving plaats ter hoogte van de panden Twijnstraat 8-14, inclusief de achterterreinen en een perceel aan de Nicolaasstraat.⁴ Tijdens dit onderzoek kon worden aangetoond dat de Twijnstraat inderdaad op de oeverwal van de oude Rijnloop ligt en dat er sprake was van pre-stedelijke bewoning. Dit bevestigt de theorie dat na het verlenen van stadsrechten in 1122 drie bestaande kernen (Stathe, de handelsnederzetting langs de Waterstraat en de bewoning langs de Twijnstraat) binnen

Afb. 2.7 Ligging van het huidige plangebied (rood), eerder uitgevoerd archeologisch onderzoek in de omgeving (groen) en het perceel van tegel- en plateelbakkerij Van Oort (geel).

de omgrachting kwamen te liggen. Tijdens dit onderzoek kon ook het proces van versterking van de huizen in de dertiende en veertiende eeuw gedeeltelijk in beeld worden gebracht.

Er heeft in 2009 een archeologische begeleiding plaatsgevonden in een kleine kelder in het pand Twijnstraat 65, gelegen aan de oostzijde van het bouwblok, dus langs de Twijnstraat.⁵ Het oudste spoor in het onderzoeksgebied bestond uit een elfde-/twaalfde-eeuwse ophogingslaag. Boven deze laag bevond zich een flink pakket van ophogingslagen uit de dertiende eeuw. Dit pakket was opgebouwd uit dunne lagen met afval, waarover een schone leemlaag gelegd is. Sommige van deze leemlagen waren gedeeltelijk of geheel rood gekleurd door verhitting. In dit pakket zijn twee haardplaatsen teruggevonden. De rode kleur van andere leemlagen geeft echter aan dat deze lagen eveneens verhit zijn en er dus meerdere haardplaatsen aanwezig geweest moeten zijn, die later opgeruimd zijn. In het profiel waren minstens negen vloerniveaus te onderscheiden, waarvan er twee in het twaalfde-eeuwse ophogingspakket lagen en zeven in het dertiende-eeuwse pakket. Omdat de vloeren deels opgeruimd leken te zijn, is het niet uit te sluiten dat in deze pakketten oorspronkelijk nog meer vloerniveaus aanwezig waren. Naast ophogingslagen zijn er tijdens het onderzoek twee afvalkuilen (twaalfde- en dertiende-eeuws) en twee greppels (dertiende-eeuws) aangetroffen. De greppels vielen samen met de huidige loop van de funderingen en kwamen dus overeen met de huidige perceelsgrenzen. Hierdoor is het aannemelijk dat de greppels perceelsgreppels zijn die een continuering van perceelsgrenzen van de dertiende eeuw tot in het heden laten zien. Een lange continuering van perceelsgrenzen is al tijdens eerder archeologisch onderzoek in de Twijnstraat, evenals op andere plekken in Utrecht waargenomen. De funderingen van het woonhuis aan de Twijnstraat 65 werden op basis van de baksteenformaten in de veertiende eeuw gedateerd. Het veertiende-eeuwse huis is echter afgebroken tot op de funderingen, waarna op de oude funderingen nieuwe muren zijn opgebracht. Op basis van de baksteenformaten is dit waarschijnlijk in de zestiende eeuw gebeurd. Daarnaast is uit het archeologisch onderzoek naar voren gekomen dat het huis verlengd is. Achter het oorspronkelijke huis heeft een steegje gelopen, met daarachter twee kamerwoningen. De beerput in het steegje was nog volledig intact. Op basis van de vondsten uit deze beerput kon bepaald worden dat de put in het tweede kwart van de achttiende eeuw uit gebruik genomen is. Het is goed mogelijk dat het buiten gebruik stellen van de beerput samenhangt met de verlenging van het woonhuis, waardoor deze verbouwing dus in dezelfde periode moet hebben plaats gevonden.

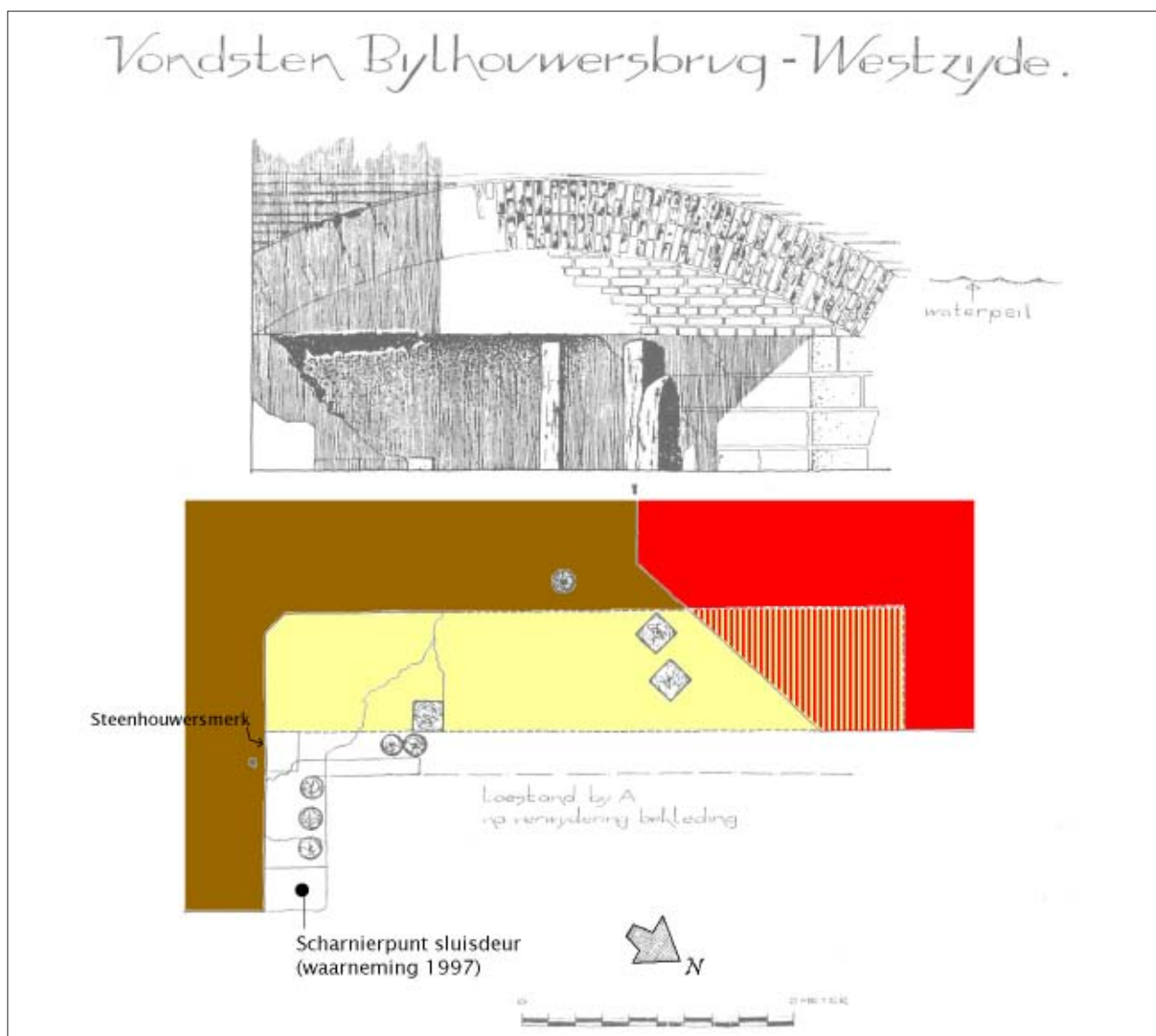
In november 2013 is in het kader van een grootschalige verbouwing een archeologische begeleiding uitgevoerd in het rijksmonument Twijnstraat aan de Werf 1c, gesitueerd

op de oostelijke oever van de Oudegracht.⁶ Voorafgaand aan de werkzaamheden zijn twee archeologische boringen uitgevoerd, waaruit bleek dat er archeologische resten op de locatie aanwezig waren. Na het verwijderen van de vloer en het afgraven van een deel van de onderliggende grond kwamen er archeologische resten in het zicht, die vervolgens werden gedocumenteerd. De bovenzijde van de funderingen van de zuidelijke en noordelijke muur van het pand kwamen in beeld. De noordelijke fundering bleek vervaardigd van zestiende-eeuwse bakstenen, de zuidelijke van veertiende-eeuwse kloostermoppen. Mogelijk dateerde deze laatste uit de veertiende eeuw en behoorde hij bij het buurpand. Het is ook mogelijk dat de fundering eveneens uit de zestiende eeuw dateert, maar werd vervaardigd van oudere, hergebruikte kloostermoppen. Daarnaast werd geconstateerd dat de natuurlijke bodemopbouw bestond uit oeverafzettingen (zavel en klei) op beddingafzettingen (zand). Er werd slechts één middeleeuwse vondst gedaan, waardoor niet met zekerheid bepaald kon worden of er middeleeuwse bewoning is geweest op deze locatie. Aannemelijk is dat echter wel gezien de vondst van middeleeuwse resten in de omgeving van het plangebied tijdens eerdere opgravingen. Boven de oeverafzettingen bevond zich een antropogene laag, die richting de gracht dikker werd. Hierin werden met name negentiende- en twintigste-eeuwse vondsten aangetroffen. Daarnaast werd een oost-west georiënteerde afvoerbuis uit de late negentiende of twintigste eeuw gedocumenteerd, die waarschijnlijk op de Oudegracht heeft uitgemond.

2.3 Bouwhistorisch onderzoek aan de Bijlhouwersbrug door Temminck Groll (1957)

Het eerste bouwhistorische onderzoek aan de Bijlhouwersbrug aan de zuidzijde van het huidige plangebied (zie afb. 1.1 voor de ligging ervan) werd in 1957 uitgevoerd door C.L. Temminck Groll. In dat jaar werd het noordelijke deel van de brug volledig weggebroken en vervangen door een betonnen exemplaar. Temminck Groll stelde vast dat de brug bestond uit drie delen: een breed en kort noordelijk stuk, een smaller en langer zuidelijk deel en een kleine opvulling ertussenin.

‘Bij de vernieuwing in oude vorm van het noordelijke gedeelte van de Bijlhouwersbrug werden enige vondsten gedaan, die het mogelijk maakten de vroegere toestanden van het gecompliceerde brugcomplex tussen Oude Gracht en Tolsteegsingel enigermate te reconstrueren. Aan de westzijde vond men een inspringend muurgedeelte, bekleed met trachietblokken (zie afb. 2.8). Daarvóór stonden een aantal palen, terwijl over de door deze inspringing gevormde ruimte later een tweesteensboog was geslagen, bestaande uit moppen van 28/14/7 cm. Een overeenkomstige boog bevond zich aan de oostzijde,

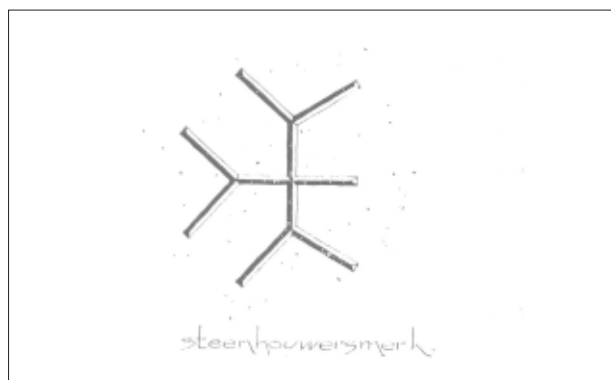

Afb. 2.8 Plattegrond van een deel van de westelijke brugfundering op het punt waar het (dertiende-eeuwse) noordelijke deel van de brug (rood) aansloot op het (zestiende-eeuwse) zuidelijke deel (bruin). Tevens een zij-aanzicht van de tweesteens-brede boog tussen beide brugdelen (geel), die werd aangebracht tijdens de bouw van het zuidelijke brugdeel (bron: Temminck Groll 1993, 181). De door Temminck Groll aangebrachte fasering van de brugdelen (zie ook afb. 2.10) is overigens onjuist (zie paragraaf 4.1).

de ruimte daaronder was echter geheel dichtgemetseld, terwijl dat aan de westzijde slechts ten dele het geval was, gedeeltelijk ook had men de ruimte met puin volgestort. Een en ander bleek te zijn aangebouwd tegen het oudere, zuidelijke gedeelte van de brug, dat eveneens in moppen is opgetrokken en dat na de gedeeltelijke sloping van het aangrenzende werk een gave buitenzijde vertoonde. Op een der trachietblokken van de bekleding vond men het afgebeelde steenhouwersmerk (afb. 2.9). Het jongere werk bleek gefundeerd te zijn op palen, waarvan er verschillende werden aangetroffen. Over de vrijstaande palen daarvóór lag een, tijdens de opmeting reeds verwijderde en daarom niet ingetekende zware eiken kesp, loodrecht op het vlak van de boog.

Met behulp van de oude stadsplattegronden komt men nu tot de volgende ontwikkeling: op de kaart van Van Deventer uit ca. 1560 (vgl. facsimile uitgave *Nederlandse*

steden in de XVIe eeuw uit 1916) is de overkluizing tussen Oude Gracht en Singel nog niet zo breed aangegeven: vermoedelijk bestond toen alleen het tegenwoordige zuidelijke gedeelte. Op de iets jongere kaart van Braun en Hogenberg ('*Civitates Orbis Terrarum*', ca. 1570) staan twee bruggen met een opengedeelte ertussen. Een verbreding van het water achter de nog vrij smalle noordelijke brug zou de inspringende kademuur kunnen verklaren. Beide situaties ziet men in afb. 2.10 schematisch aangegeven. Op de kaart van Blaeu (Joan Blaeu, *Toneel der Steden*, 1649) staat reeds de huidige toestand afgebeeld, men zal dus ca. 1600 beide bruggen tot één geheel hebben samengevoegd. Om het open tussengedeelte te overkluizen moest men dus eerst over de verbredingen van het water de aan beide zijden aangetroffen bogen slaan. Het grote steenformaat zou erop wijzen, dat hier van secundair materiaal gebruik gemaakt is.¹⁷

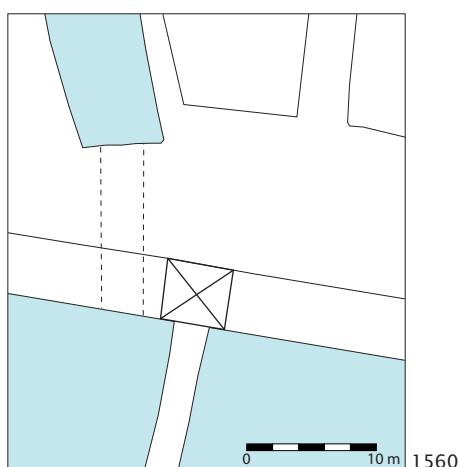
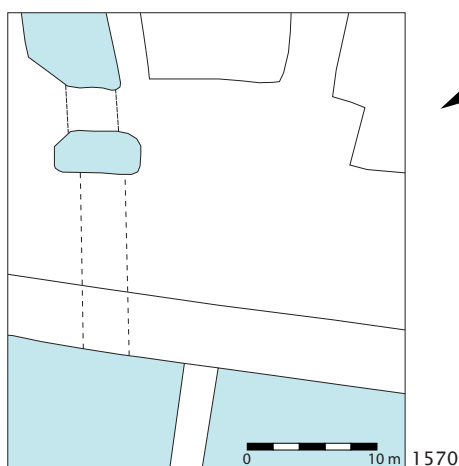
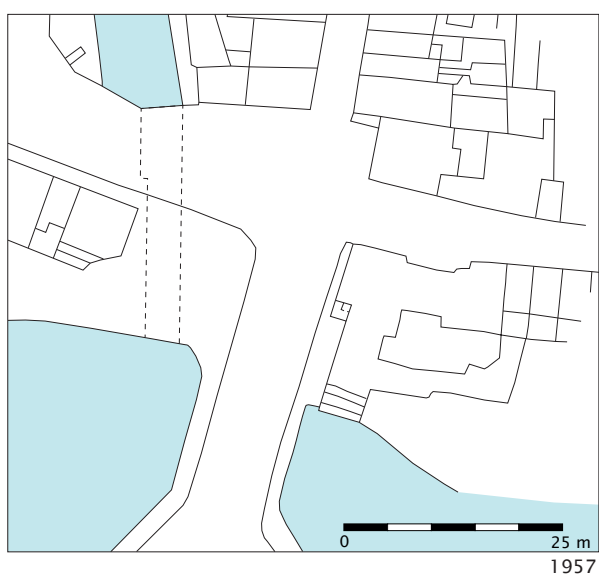
Afb. 2.9 Steenhouwersmerk op een van de trachietblokken van de bekleding van het zuidelijke deel van de Bijlhouwersbrug (zie afb. 2.8 voor de locatie) (bron: Temminck Groll 1993, 181).

2.4 De tegel- en plateelbakkerij van Adriaen van Oort (1642-1844)

Adriaen Franszoon van Oort werd geboren in 1615 te Gorinchem en trouwde op 22 januari 1641 met Jenneke de Reeder. In 1642 werd hij burger van de stad Utrecht en richtte hij in de Achter Twijnstraat (vanaf 1917 Oudegracht-Tolsteegzijde geheten) aan de zuidzijde van de stad een tegelbakkerij op, gelegen tussen de Oudegracht in het oosten en de stadsmuur in het westen (zie afb. 2.7 voor de ligging).⁸ Op 5 september 1642 werd hem een 5-jarig octrooi verleend voor 'het bakken alleen binnen deze stad en de stadsvrijheid van blinkende oftewel geschilderde steentjes van allerlei 'fatsoen'. Het is anderen verboden alhier van hetzelfde werk te maken.'⁹ Met 'blinkende oftewel geschilderde steentjes' werden in dit geval tingeglazuurde wandtegels bedoeld. Adriaen van Oort was echter niet de eerste Utrechtse producent van tingeglazuurde wandtegels, aangezien Jan Gerritz. Overmeer reeds in 1616 een soortgelijke tegelbakkerij was begonnen bij Bolwerk St. Marie aan de westkant van de stad.¹⁰ Op 27 juli 1646 werd het octrooi van Adriaen van Oort met zes jaar verlengd. In 1649 werd een ander, reeds eerder afgegeven octrooi met acht jaar verlengd. Dit octrooi voorzag in de productie van 'allerlei rond, oftewel schotelwerk, zowel apotheek-, inlands, als Delfts porselein, daarnaast lampetschotels, barbierbekkens en tevens plateelwerk'.¹¹

De tegel- en aardewerkbakkerij bracht Adriaen grote rijkdom, die hij gebruikte om in en rond de stad panden en grond te kopen, waarop enkele luxe buitenplaatsen verrezen. In 1646 kocht hij het zogenaamde 'Hoge Huis' inclusief werfkelder, gelegen aan de Achter Twijnstraat in de directe omgeving van zijn bedrijf (afb. 2.11 en 2.12). Ten noorden van dit pand bevond zich een smalle steeg om op het achtererf te komen.

In 1658 kocht Adriaen enige landerijen langs het kanaal de Vaartse Rijn ten zuiden van de stad. Vermoedelijk zocht hij uitbreidingsmogelijkheden voor zijn bedrijf

Afb. 2.10 De door Temminck Groll (foutief) gereconstrueerde situatie rond 1560 en 1570 in vergelijking met de situatie in 1957 (bron: Temminck Groll 1993, 181).

Afb. 2.11 Gezicht op het zuidelijke gedeelte van de Oudegracht met op de achtergrond de binnenzijde van de Tolsteegpoort en -brug, gezien uit het noordwesten. Aan de rechterzijde van de gracht torent het 'Hoge Huis' hoog boven de overige bebouwing uit. Het steegje ten noorden hiervan is duidelijk zichtbaar. (Fotografische reproductie van een tekening van Dirk van der Burg uit ca. 1760 (bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 35973).

langs de Oudegracht, waar hij inmiddels problemen had met de beschikbare ruimte en transportmogelijkheden. In 1659 bouwde hij op dit stuk nieuw verworven grond langs de Vaartse Rijn het huis Liesbosch. Dit landgoed was voorzien van een bakkerij voor muurtegels. Enkele jaren later kocht Adriaen in 1668 van de graankoper Joost van den Ende 'seeckere huysinge, hoffstede met den steenoven, loots, schuyr, speelhuys ende duyhuys, mitsgaders voorder getimmer, bespotingen ende beplantinge daer op staende'. Op dit terrein, eveneens gelegen direct ten oosten van de Vaartse Rijn, liet hij vervolgens het buitenverblijf Rotsoord bouwen. Hij ging daar wonen met zijn oudste zoon François, terwijl zoon Gerardus op huis Liesbosch bleef. Voor zijn twee andere zonen Johannes en Bernardus liet Adriaen vlakbij Rotsoord twee buitenverblijven bouwen, Rotswijk en Rotsenburg genaamd. Bij alle drie de huizen bevond zich een stuk grond waarop bedrijfsgebouwen en arbeiderswoningen stonden.¹² Op Rotsoord werden bakstenen en vloertegels vervaardigd, op Rotswijk werden bakstenen geproduceerd en op Rotsenburg werden vloertegels gemaakt.

Adriaen breidde zijn succesvolle werkzaamheden uit tot in de hoofdstad. Op 6 juni 1669 verleende het Amsterdamse stadsbestuur aan Adriaen en zijn zoon Johannes (geboren

1645) toestemming om voor een periode van 26 jaar 'nagenootste porcelynen petielen (schotels), potten en steentjes' te produceren op het perceel Reguliersmarkt 50.¹³

Op 20 mei 1676 overleed Adriaen van Oort in zijn 'Hoge Huis' aan de Oudegracht, waarna zijn zoon Gerardus het bedrijf langs de Oudegracht en op Rotswijk overnam. Gerardus erfde bovendien het huis Liesbosch, alwaar hij de tegelbakkerij voortzette. Zoon François bleef op Rotsoord wonen en produceren, terwijl Bernardus op Rotsenburg bleef. Johannes tenslotte zette hun gemeenschappelijke bedrijf in Amsterdam voort. De tegelbakkerij langs de Oudegracht kwam later in handen van onder andere François Kuvel (ca. 1754-1789), Albert Prince (vanaf 1789) en Hendrik Bruijn en Pierre Bert (vanaf 1823).¹⁴

Op de kadastrale atlas van de provincie Utrecht uit 1832 blijkt de tegelbakkerij in handen van De Bruijn en Bert, 'fabrikeurs' van beroep (afb. 2.12). Zij hebben de percelen C2925 (stal, 102 m²), C2926 (pakhuis, 440 m²), C2927 (huis, erf en kelder, 55 m²) en C2825 (tigchelbakkerij, 1020 m²) in bezit.¹⁵ In 1838 komen daar de percelen C2817 en C2946 bij, gelegen tussen de stadswal en de Stadsbuitengracht. De tegelbakkerij werd op 16 januari

Afb. 2.12 Detail van de kadastrale atlas van de provincie Utrecht uit 1832 (bron: Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht 2000, kaart 46). De met rood aangegeven percelen langs de Oudegracht waren in 1832 in bezit van 'fabrikeurs Bruijn en Bert', die vanaf 1838 ook de twee percelen langs de Stadsbuitengracht bezaten (Sprangers 2013, 72).

1844 eigendom van Rooyaards en Cie, die de bakkerij nog datzelfde jaar verplaatsten naar het Lucasbolwerk. Op 6 oktober 1855 werd de tegelbakkerij verkocht, om pas in 1867 gesloopt te worden.

foto's dat de kade van de Oudegracht is voorzien van een houten beschoeiing, bestaande uit staande palen met aan de landzijde planken.

Op foto's uit de periode 1895-1915 is te zien dat de werven tussen de Bijlhouwers- en de Vollersbrug onverhard zijn (afb. 2.13 t/m 2.15). Bovendien blijkt uit de

Afb. 2.13 Gezicht op de Oudegracht (ergens tussen 1895 en 1905) met rechts de Werf aan de Twijnstraat en op de achtergrond de Vollersbrug (bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 1859).

Afb. 2.14 Gezicht op de Oudegracht (ergens tussen 1895 en 1905) met rechts de Werf aan de Twijnstraat en op de achtergrond de Vollersbrug (bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 1851).

Afb. 2.15 Gezicht op de Oudegracht in 1915 met rechts de Werf aan de Twijnstraat en op de achtergrond de Vollersbrug (bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 67903).

3 Verwachting, vraagstelling en methode

3.1 Archeologische verwachting

In het Programma van Eisen voor de archeologische begeleiding van de renovatie van de lage walmuren langs de gehele Oudegracht wordt de archeologische verwachting als volgt omschreven:¹⁶

‘Voor de gehele historische binnenstad van Utrecht geldt een zeer hoge kans op het aantreffen van archeologische resten uit de periode Romeinse tijd tot en met de nieuwe tijd. Er worden in hoofdzaak oudere kadestructuren verwacht, bestaande uit beschoeiingen, vlonders en/of palen. Daarnaast kunnen resten worden aangetroffen van bebouwing direct langs het water (in hout of steen), evenals aanverwante sporen (waterkelders, beerputten, waterputten e.d.). Daarnaast dient er rekening te worden gehouden met het aantreffen van nederzettingsresten uit de pre-stedelijke periode (paalgaten, afvalkuilen, erf-scheidingen e.d.) en resten van infrastructuur, waaronder wegverhardingen en brugresten.’

Voor rak 15 geldt dat de kans op het aantreffen van sporen van vóór het graven van dit deel van de Oudegracht (kort na 1122) gering is. Archeologisch onderzoek langs de Twijnstraat heeft aangetoond dat de top van de natuurlijke bodemopbouw hier ligt rond 2,50 m+NAP (zie paragraaf 2.2). De huidige bestrating van de werven tussen de Bijlhouwers- en Vollersbrug ligt aanzienlijk lager, namelijk rond 1,20 m+NAP. De bovenzijde van de onverstoorde bodemopbouw onder deze bestrating zal nog aanzienlijk lager liggen, als gevolg waarvan de kans op het aantreffen van sporen van vóór 1122 zeer klein is.

Vondstmateriaal

In het PvE staat over het te verwachten vondstmateriaal het volgende: ‘Voor wat betreft het vondstmateriaal worden met name de gebruikelijke categorieën verwacht: aardewerkfragmenten, bouwmaterialen, metalen en glazen voorwerpen en dierlijk botmateriaal. Aangezien de af te graven grond zich ter hoogte van de waterspiegel bevindt, is er een grote kans op het aantreffen van kwetsbare organische resten. Er dient daarom rekening gehouden te worden met de vondst van goed geconserveerd leer, hout en textiel. Er worden geen paleo-ecologische resten (plant-aardige zaden, stengels en bladfragmenten) verwacht die relevant zijn voor het onderzoek.’

Voor het onderzoek langs rak 15 moet daar aan worden toegevoegd dat er vondsten kunnen worden aangetroffen die in verband te brengen zijn met de tegelbakkerij van

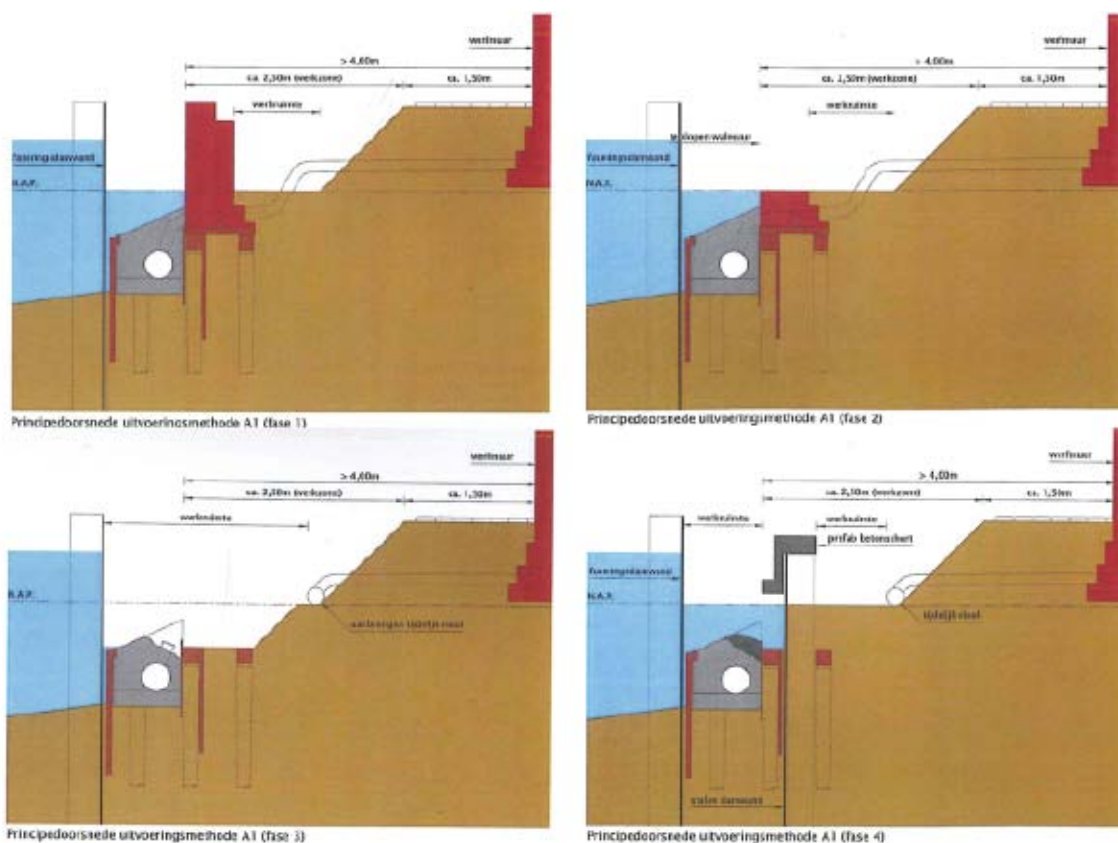
Van Oort uit de periode 1642-1844. Daarbij moet worden gedacht aan wandtegels, aardewerk en halffabricaten/misbaksels van beide.

3.2 Doel- en vraagstelling

In het Programma van Eisen wordt de doelstelling van de archeologische begeleiding als volgt omschreven:¹⁷ ‘Het doel van het onderzoek is tweeledig. Ten eerste richt het onderzoek zich op het bepalen van de aard, omvang en kwaliteit van de aan te treffen resten (het waarderen van de vindplaats) en daarnaast op het documenteren van het bodemarchief door middel van het documenteren van eventueel aanwezige archeologische sporen en het verzamelen van aanwezig vondstmateriaal. Alhoewel de werkzaamheden binnen een bekende archeologische vindplaats (AMK-terrein) plaatsvinden, is er feitelijk geen sprake van het waarderen van een bekende vindplaats. Daarvoor is de gehele binnenstad van Utrecht te complex en is er in detail te weinig bekend over de te verwachten resten. Het onderzoek richt zich op het opsporen en documenteren om zo het verwachtingsmodel voor de Utrechtse binnenstad aan te scherpen. Daarom zal voor de velddocumentatie en de uitwerking het protocol IVO-Proefsleuven worden gevolgd.’

De vraagstelling wordt in het Programma van Eisen als volgt omschreven:¹⁸

- Wat is de aard, omvang en datering van de aangetroffen archeologische resten?
- Is er sprake van een te onderscheiden fasering en/of stratigrafie?
- Wat is de relatie van deze resten met de bestaande bebouwing?
- Kan de eerste aanleg en/of beschoeiing van één of meer delen van de Oudegracht worden gedateerd?
- Zijn er (oever)afzettingen van de Oude Rijn in de bodem aanwezig?
- Kunnen de gevonden sporen/vondsten in verband gebracht worden met de oudste bewoningskernen binnen de stad Utrecht?
- Welke aanvullende vraagstellingen en onderzoeksrichtlijnen kunnen, op basis van de behaalde resultaten, worden geformuleerd voor toekomstig onderzoek in de directe omgeving?

Afb. 3.1 Schematische weergave van fase 1 t/m 4 van de gehanteerde uitvoeringsmethode.

- Fase 3: Na het aanleggen van een tijdelijk riool werd de betonnen fundering van de walmuur verwijderd, waarbij de houten funderingspalen bleven staan.
- Fase 4: Tussen de verspringende funderingspalen van de verwijderde walmuur werd een stalen damwand geplaatst, waarop een betonschort werd aangebracht (afb. 3.2).
- Fase 5: Op het betonschort werd een bakstenen afwerking gemetseld, waarna de riolering werd hersteld, de zone achter de nieuwe kademuur werd aangevuld, de bestrating aangebracht en de damwand in het water van de Oudegracht verwijderd.

3.3 Methode en uitvoering

Afb. 3.2 De renovatiewerkzaamheden in volle gang op 13 februari 2013, gezien vanaf de Bijlhouwersbrug. Op de voorgrond is het eerste deel van de nieuwe lage walmuur zichtbaar.

Afb. 3.3 De werksituatie tijdens de archeologische begeleiding. In de Oudegracht is een tijdelijke damwand geplaatst. Achter de lage walmuur is een ca. 1,5 m brede zone met ca. 70 cm verdiept. Op de achtergrond is nog net zichtbaar hoe de grond met behulp van containers op een duwboot wordt afgevoerd.

4 Bouwhistorisch onderzoek Bijlhoutersbrug en kluismuur Stadshuisbrug

H. Hundertmark

4.1 Hernieuwd bouwhistorisch onderzoek Bijlhoutersbrug (1997)

In de periode 1996/1997 heeft bouwhistoricus H. Hundertmark in samenwerking met archeoloog C. van Rooijen (beiden afdeling Erfgoed gemeente Utrecht) aanvullend bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Bijlhoutersbrug. Vanwege restauratiewerkzaamheden was de Oudegracht aan weerszijden van de brug afgedamd en was de waterloop onder de brug droog gepompt, zodat het muurwerk van de brug tot aan de grachtbodem in het zicht was. Van Rooijen heeft de grachtbodem geïnspecteerd. Daaruit bleek dat er geen archeologische sporen en vondsten aanwezig waren, zodat een archeologische documentatie niet nodig was.

Het zestiende-eeuwse brugdeel aan de zuidzijde
De brug kon geheel in kaart worden gebracht en opgemeten (afb. 4.1). De door Temminck Groll¹⁹ vermelde driedeling werd inderdaad waargenomen, maar de door

hem beschreven fasering hiervan bleek niet correct. Het deel aan de zuidzijde, ongeveer 2/3 van de lengte van de huidige brug, bleek namelijk van oorsprong zestiende-eeuws te zijn. Het had op de waterlijn en daaronder, tegen het schuren van het stromende water, een zandstenen basement. De blokken hiervan waren omwille van de goede hechting met het achterliggende metselwerk aangebracht in een Vlaams-verbandpatroon. De kopse kant van de brugboog was ook met zandsteenblokken afgewerkt. De brugboog zelf was geheel van baksteen (6x12-13x7, 5-lagenmaat 34 cm) en diende oorspronkelijk de massa van de aarden vestingwal te dragen. Dit zuidelijke deel van de brug en de vestingwal zijn tegelijkertijd met de bastions tot stand gekomen, die in de periode 1542-1558 werden gebouwd.²⁰

Bij de noordwestelijke hoek van dit zestiende-eeuwse gedeelte stak onder de waterlijn één zandstenen blok voorbij de voorkant van de brugboog en vertoonde aan de bovenzijde een ingehakte opening (afb. 4.1 en 4.2) voor een draaipunt voor een (sluis)deur. Oorspronkelijk was

Afb. 4.1 Fasering van de Bijlhoutersbrug op basis van de opmeting uit 1997, aangevuld met de waarneming uit 2012 (tekening: H. Hundertmark).

Afb. 4.2 Uitstekend blok met draaipunt voor een (sluis)deur in de noordwesthoek van het zestiende-eeuwse bruggedeelte (foto: H. Hundertmark) (zie afb. 2.8 en 4.1 voor de locatie van dit draaipunt).

er sprake van twee deuren, waarmee de vaartogang tot de stad kon worden afgesloten. De deuren zaten bewust aan de stadszijde, zodat zij beschut waren voor het vuurgeschut van eventuele aanvallen van buiten de stad. De steen vertoonde een afgeschuinde neus op de hoek en was aan de bovenzijde afgerond zodat de schepen hier niet aan beschadigd konden raken. In een van de blokken natuursteen naast het hoekblok van de brug bevond zich een grip, waaraan de boten werden bevestigd, waarschijnlijk voor onderhoudswerkzaamheden.

Het middelste en noordelijke brugdeel

Tegen de kopse kant van de zestiende-eeuwse brug is in 1957 een nieuwe brug gebouwd met een betonnen voet en een bakstenen boog. Deze brug vervangt de oorspronkelijke dertiende-eeuwse boogbrug en de (waarschijnlijk negentiende-eeuwse) brug die de ruimte van de sluisdeuren tussen de dertiende-eeuwse brug en de zestiende-eeuwse brug heeft overdekt. Dit middelste bruggedeelte is aangebracht nadat de sluisdeuren hun functie verloren hadden. De oorspronkelijk dertiende-eeuwse brug had steenformaten van 7,5-8,5x15x31,5 cm, de 5-lagenmaat bedroeg 45 cm. De baksteenformaten zijn opgemeten uit twee boormonsters die in 1996 zijn genomen in de

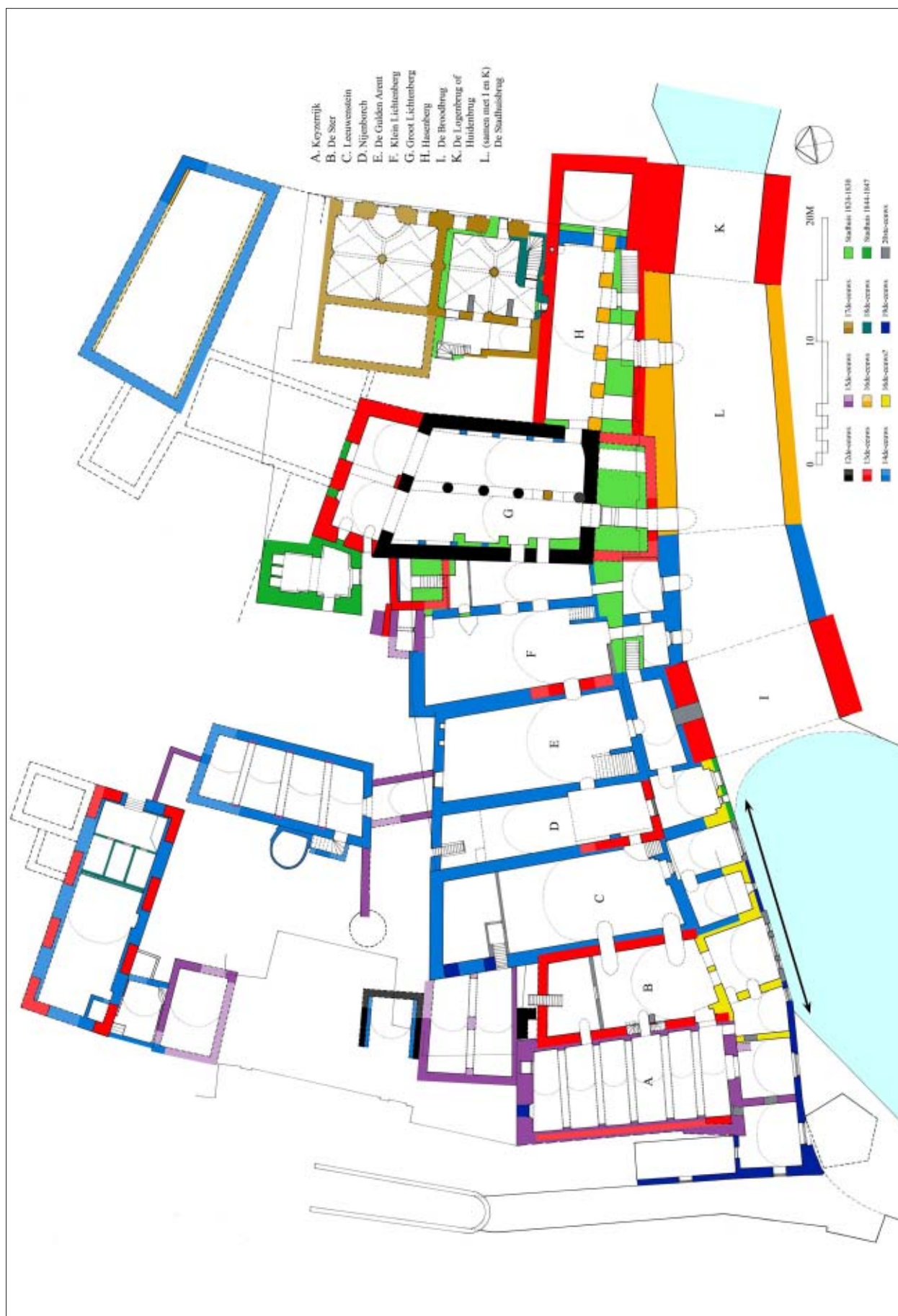
twee bruggenhoofden. Ook is in 1997 een klein deel van dertiende-eeuws metselwerk aan de westzijde van de brug in het zicht gekomen. Dit metselwerk behoorde tot een oorspronkelijke werfmuur die aansloot op de dertiende-eeuwse brug met overeenkomstige baksteenformaten. Deze muur gaat thans schuil achter een klamp van negentiende-eeuws metselwerk ('Utrechts plat').

In tegenstelling tot de conclusies van Temminck Groll is tijdens de bouwhistorische waarneming in 1997 vastgesteld dat de gehele oorspronkelijke brug tussen de twee stadspoorten links en rechts van de Oudegracht in 1957 is vernieuwd. En dat over de oorspronkelijke brug de stadsmuur was aangebracht. Helaas is onduidelijk hoe deze brug als waterpoort heeft gefunctioneerd.

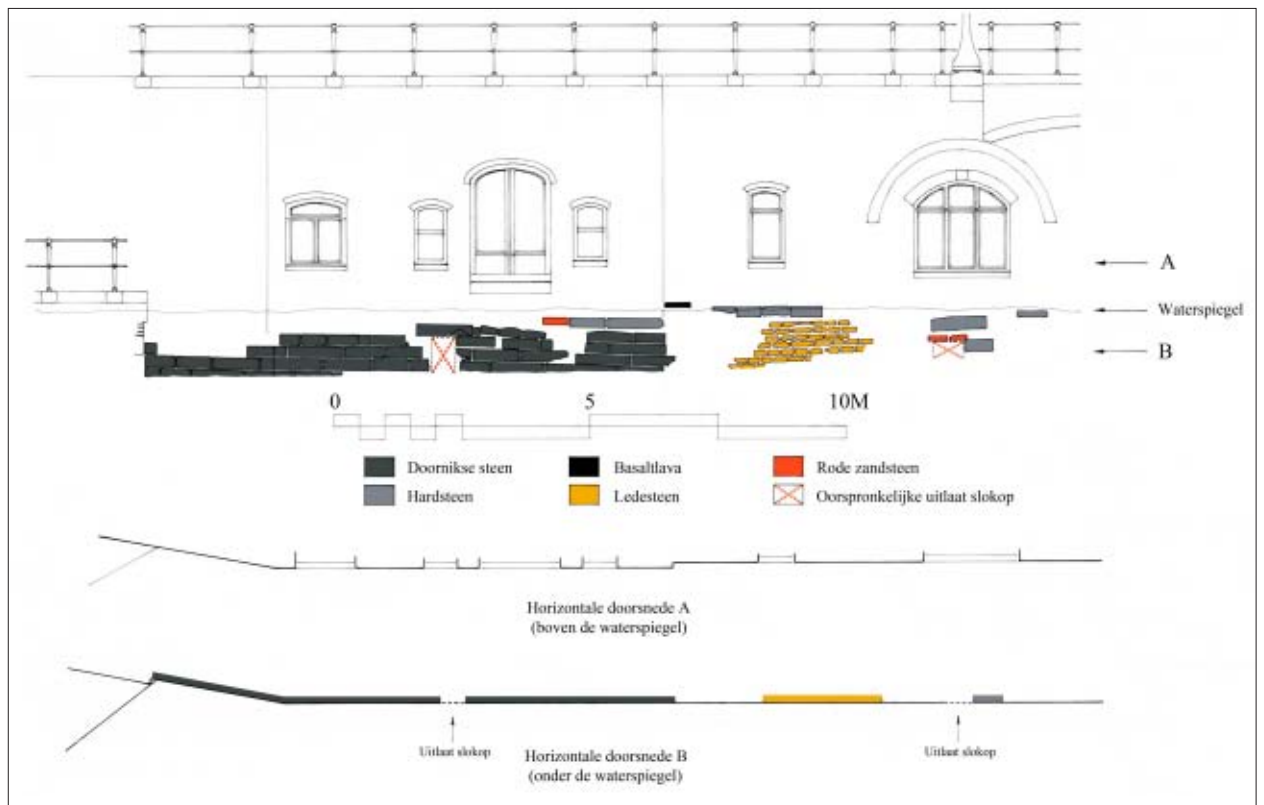
4.2 Bouwhistorische waarneming kluismuur huis De Ster en Leeuwenstein (2011)

Op 4 juli 2011 heeft H. Hundertmark van de afdeling Erfgoed gemeente Utrecht bouwhistorische waarnemingen gedaan tijdens renovatiewerkzaamheden aan de kluismuren ter hoogte van huis De Ster en Leeuwenstein, gelegen in rak 6 direct ten noordwesten van de Stadhuisbrug. Daarbij zijn de kluismuren onder de waterspiegel in kaart gebracht. De bouwhistorische waarneming is uitgevoerd nadat een nieuwe groutfundering onder en tegen de kluismuurfundering was aangebracht.

De kluismuur ter hoogte van de twee kelders van het huis De Ster, die waarschijnlijk in de zestiende eeuw ter vervanging van een oudere voorganger zijn aangebracht, bleek onder de waterspiegel oorspronkelijk opgebouwd te zijn uit blokken van Doornikse steen (afb. 4.4 tot en met 4.6). In totaal konden vijf lagen van deze grijskleurige blokken worden vastgelegd. De blokken hebben een hoogtemaat die varieert van 21 tot 24 cm. In één laag zitten dezelfde hoogtematen verwerkt. De lengten variëren sterk. Er werd een concentratie van grote (71 tot 111 cm) en van kleinere lengten (26 tot 66 cm) gedocumenteerd. Vermoedelijk betreft het dertiende-eeuwse werk. Dezelfde Doornikse steen komt ook voor bij de twee dertiende-eeuwse bruggdelen van de Stadhuisbrug, namelijk de voormalige Huidenbrug aan de zuidzijde en de voormalige Broodbrug aan de noordzijde.²¹ Het natuursteenwerk van de kluismuur vertoont bij de overgang naar de werf links een hoekoplossing en 2,5 m vanaf de werf een knik. Deze knik is ook in het bovenliggende, jongere metselwerk aangebracht, alleen ligt deze ongeveer 20 cm naar links verschoven. De lagen Doornikse steen worden ca. 3 m rechts van de knik onderbroken vanwege de uitlaat van een middeleeuwse slokop, die in 1989 onder de keldervloer van de huiskelder van het huis De Ster door bouwhistoricus A.F.E. Kipp is waargenomen.²² De slokop en de riooluitlaat liggen in het verlengde van elkaar. Het

Afb. 4.3 Kelderplattegrond van het Stadhuiscomplex met aan de achterzijde de in 1998-2000 opgegraven kelders aan de Ganzenmarkt. Ook is de Stadhuisbrug aangegeven. Met de zwarte pijl is de gedocumenteerde kluismuur ter hoogte van huis De Ster en Leeuwenstein aangegeven (tekening: H. Hundertmark, 2000).

Afb. 4.4 Documentatie-tekening van de kluismuur voor het huis De Ster en het huis Leeuwenstein. In kleur zijn de verschillende soorten natuursteen aangegeven (tekening: H. Hundertmark, 2014).

Afb. 4.5 Detail van de kluismuur van huis De Ster met zicht op een stuk van het metselwerk van Doornikse steen (foto: H. Hundertmark 2011).

Afb. 4.6 Overzicht van de kluismuur van huis De Ster met zicht op een stuk van het metselwerk van Doornikse steen met daarboven negentiende- en twintigste-eeuwse baksteenmetselwerk (opname: H. Hundertmark 2011).

is onduidelijk of hier sprake is van een oorspronkelijke rioleringsopening of dat deze later is aangebracht. Geheel rechts is op de lagen Doornikse steen één laag van drie natuurstenen blokken aangebracht uit een jongere periode. Het betreft twee hardstenen blokken en één blok rode zandsteen. Het huidige baksteen metselwerk van de kluismuur voor het huis De Ster is in de negentiende en twintigste eeuw tot stand gekomen.

De kluismuur ter hoogte van huis Leeuwenstein vertoont onder de waterspiegel een stuk metselwerk van ledesteen, dat waarschijnlijk oorspronkelijk werk betreft (afb. 4.7). Van deze zacht geelkleurige blokken konden zeven lagen worden waargenomen. De blokken hebben een hoogtemaat van ca. 10 á 12 cm en een lengtemaat die varieert van 20 tot 45 cm. De blokken zijn verveerd in de kenmerkende 'meelzak-vorm'. Het linker gedeelte van het werk, dat aansloot op het Doornikse natuursteen van de kluismuur ter hoogte van huis De Ster, is mogelijk nog in de twintigste eeuw eruit gevallen/verloren gegaan. Het rechterdeel is in het verleden al grotendeels vervangen door baksteen en blokken natuursteen, hoofdzakelijk hardsteen. Ook is er sprake van één gebroken blok rode zandsteen, dat waarschijnlijk de afdekking vormde van een riooluitlaat van een middeleeuwse slokop, die in 1989 door A.F.E. Kipp onder de keldervloer van de huiskelder van het huis Leeuwenstein is waargenomen.²³ Ook hier liggen de slokop en de vermeende riooluitlaat in het

verlengde van elkaar. In de gewelven van de twee kelders van huis Leeuwenstein is een bouwnaad aangetroffen, wat doet vermoeden dat de van oorsprong veertiende-eeuwse werfkelders aan de gracht minder diep waren (zie afb. 4.3). In een later stadium, waarschijnlijk in de loop van de vijftiende of zestiende eeuw, zijn deze kelders naar voren uitgebreid en is de huidige kluismuur aangebracht, waarschijnlijk oorspronkelijk geheel in ledesteen uitgevoerd. Deze uitbreiding van de werfkelders van huis Leeuwenstein is waarschijnlijk in één bouwfase uitgevoerd met de vernieuwing van de werfkelders van het naburige huis De Ster. Net als bij huis De Ster is ook het huidige baksteen metselwerk van de kluismuur van huis Leeuwenstein in de negentiende en twintigste eeuw tot stand gekomen.

Afb. 4.7 Detail van de kluismuur van huis Leeuwenstein met zicht op het stukje aangetroffen metselwerk van ledesteen (opname: H. Hundertmark 2011).

5 Resultaten

5.1 Een eerdere waarneming langs de Oudegracht: dierlijke botten bij de Vismarkt

Op 24 en 28 februari en 1 maart 2011 zijn er tijdens herstelwerkzaamheden aan de kluismuur ter hoogte van de Vismarkt in rak 7 boringen uitgevoerd (zie afb. 1.1 voor de locatie daarvan). Deze boringen waren onderdeel van een funderingstechniek die bekend staat als 'jetgrouten'. Hierbij wordt door middel van een roterende, borende lans onder hoge druk cement in de grond geïnjecteerd. De groutspecie vermengt zich hierbij met de grond, waardoor een cilindervormig massief ontstaat. Tijdens het uitvoeren van de boringen langs de Vismarkt werd op een diepte van 6 m onder straatniveau een zeer grote hoeveelheid botmateriaal aangetroffen. Het botmateriaal vormde een massief pakket, waardoor meerdere boringen vastliepen. Aangezien de uitvoerder niet kon beoordelen of het dierlijk of menselijk botmateriaal betrof, werd de afdeling Erfgoed van de gemeente benaderd. Gemeentelijk archeoloog A.M. Bakker is vervolgens op de locatie geweest.

Het bleek te gaan om dierlijk botmateriaal van met name middelgrote- en grote zoogdieren (schaap/geit, varken en rund). Er werden zeer veel doorgezaagde middenvoetsbeenderen (*metapodium*) van rund herkend (afb. 5.1). Op een deel van de botten zijn slachtsporen waargenomen. Een paar botten vertoonden een groene verkleuring van koperoxide, waarvan de oorzaak niet bekend is. De botten zijn erg verweerd, wat er mogelijk op duidt dat zij lang in het water hebben gelegen.

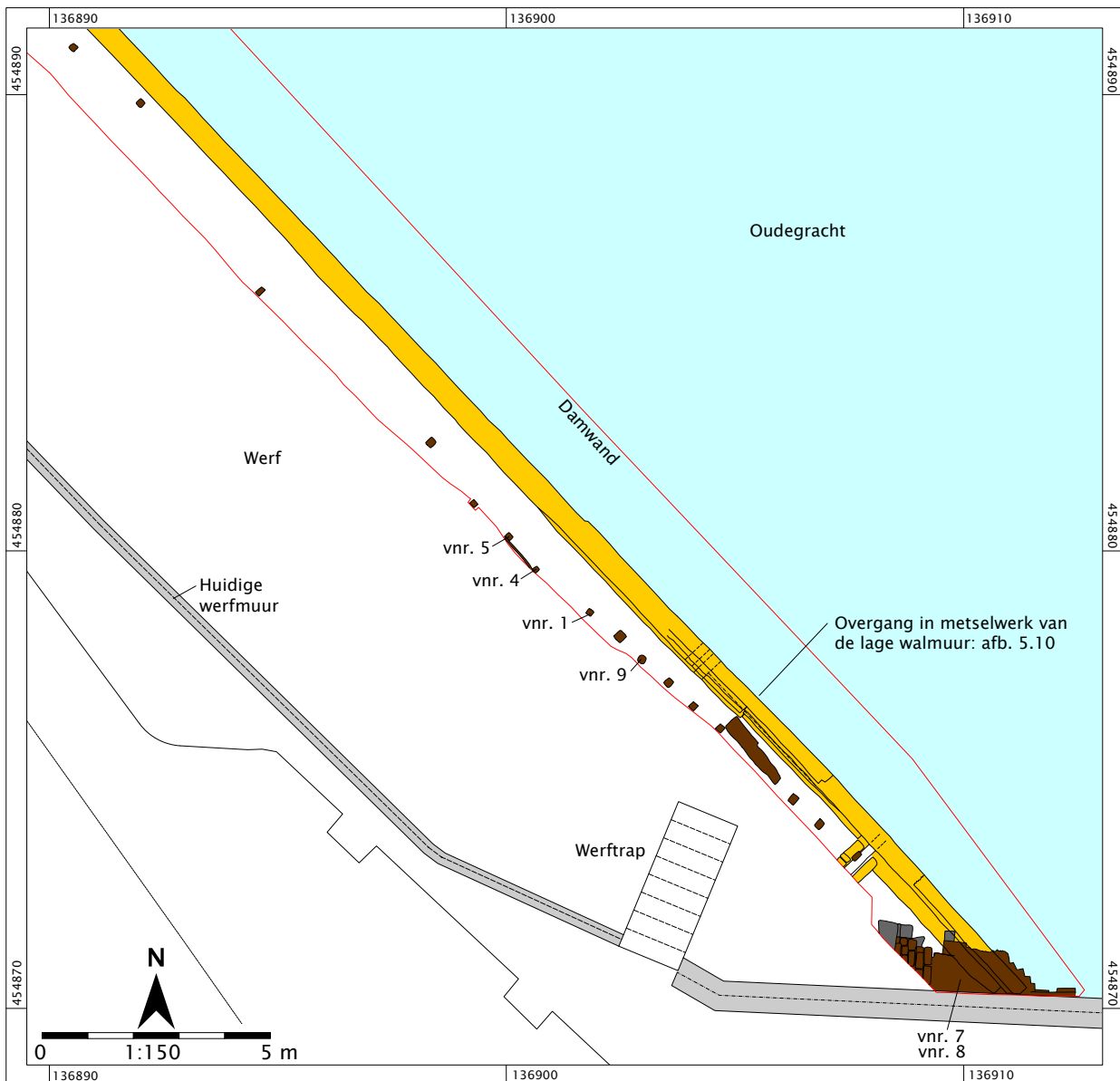
De Utrechtse 'vleeschhouters' en de moord op een burgemeester

De dierlijke botten houden waarschijnlijk verband met de vleeshouwers, die in de late middeleeuwen waren geconcentreerd achter het stadhuis. 'De Vleyshouwers: tot 1433 werd het westelijke gedeelte aan het Oude Kerkhof, de Korte Minrebroederstraat en de Vuilsteeg, aldus genoemd naar de Vleeschhal, welke op den Zuidoostenlijken hoek van het huis Hazenberch gelegen was.'²⁴

Al in de negentiende eeuw was bekend dat in de bodem rondom het stadhuis grote hoeveelheden dierlijk botmateriaal aanwezig waren. Zo was de bedding van de Oude

Afb. 5.1 Enkele afgezaagde runderbotten van de waarneming langs de Vismarkt in 2011 (foto: H. Lagers).

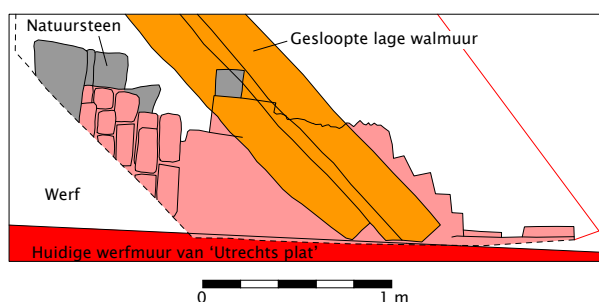

Afb. 5.2 Alle-sporenkaart van het zuidelijke deel van rak 15.

Rijn op de plek van de huidige Ganzenmarkt (direct ten noorden van het stadhuis) grotendeels hiermee gedempt. 'Dit huis (Huis Compostelle) was gelegen tussen de tegenwoordige Teelingstraat en de Schoutensteeg, aan de Ganzenmarkt, een der hoogste gedeelten der stad. Het dempen deze gracht, in lateren tijd, is oorzaak dat de huizen aldaar, ten Oosten, geene zuivere welwaters putten bezitten: bij het graven toch wordt bevonden, dat de vul-ling voor een groot gedeelte geschied is met beenderen en andere afval der vleeschhouwers, die in den omtrek van het oude Vleeschhuis, oudtijds op den hoek van het Oude Kerkhof en achter het stadhuis, woonden.'²⁵

Het vertrek van de vleeshouwers van deze locatie langs de Oudegracht in de jaren 1432/1433 hield verband met de gebeurtenissen enkele jaren eerder. Het eerste kwart

van de vijftiende eeuw was een rumoerige periode voor de stad Utrecht, waarin twee families, de Lichtenbergers en de Lockhorsten, streden om de macht. Diverse gilden kozen partij en sloten zich aan bij één van de twee kam-pen, waarbij de vleeshouwers kozen voor de zijde van de Lockhorsten. Een belangrijke speler in de tweestrijd was Beernt Proys, afkomstig uit een machtige Utrechtse patriciërsfamilie en woonachtig in het stadskasteel Proysenburch aan de Oudegracht. Beernt was een wel-gesteld man en bezat diverse huizen in Utrecht en vele stukken land daarbuiten. In 1384 werd hij voor de eerste maal schepen, van 1389 tot 1410 was hij schout en in 1421 en 1425 was hij zelfs burgemeester van de stad. Beernt had zich aangesloten bij de Lichtenbergers, maar moest deze keuze uiteindelijk met de dood bekopen.

Afb. 5.3 Detail van de alle-sporenkaart met de dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur net naast de Bijlhouwersbrug.

In 1423 overleed bisschop Frederik van Blankenheim. De Lichtenbergers schoven Rudolf van Diepholt als kandidaat naar voren, terwijl de Lokhorsten kozen voor Zweder van Kuilenburg. Onder druk van Beernt Proys kozen de kanunniken uiteindelijk voor Rudolf van Diepholt. Door toedoen van Philips van Bourgondië werd in 1425 echter toch Zweder van Kuilenburg bisschop van Utrecht. Hij beloofde de Lichtenbergers dat hij de verbannen Lokhorsten buiten de stad zou houden, maar kwam zijn belofte niet na. Plunderend en moordend trokken de ballingen door de Utrechtse straten, versterkt door leden van het vleeshouwersgilde. Zij vormden een geduchte partij in dit gewapende conflict. Vanwege de aard van hun werkzaamheden was namelijk bepaald dat deze gildeleden als enigen met lange messen door de stad mochten lopen. Op 21 augustus 1425 drongen ze het huis van burgemeester Beernt Proys aan de Oudegracht binnen. Zonder medelijden hakten de vleeshouwers op de oude man, die al enkele dagen met jicht in bed lag, in en lieten hem voor dood achter. Daarna zetten ze hun plundertocht voort, maar keerden terug naar het huis van de burgemeester nadat ze hadden gehoord dat hij nog leefde. Deze tweede aanval werd Beernt fataal.²⁶ De moordenaars bleven ongestraft. Nadat de leden van het vleeshouwersgilde in 1432 wederom door de Lokhorsters werden ingezet in de strijd, besloot de Raad het gilde op te heffen en de leden onder te brengen bij diverse andere gilden. Het vleeshuis bij de Stadhuisbrug werd buiten gebruik gesteld en vervangen door twee nieuwe vleeshuizen aan de Voorstraat en de Lange Nieuwstraat.²⁷

Op basis van deze historische informatie mag ervan worden uitgegaan dat de dierlijke botten die in de boringen langs de Vismarkt zijn aangetroffen, dateren van vóór 1432.

5.2 De dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur naast de Bijlhouwersbrug

Tijdens de archeologische begeleiding van de werkzaamheden in rak 15 werd tegen de voet van de huidige werfmuur net naast de Bijlhouwersbrug direct onder de lage walmuur een dertiende-eeuwse fundering

aangetroffen (spoor 14; afb. 5.3 t/m 5.4). De bovenzijde hiervan bevond zich op een hoogte van 0,01 m- tot 0,03 m- NAP, dus zo'n 95 cm onder de verharding van de werf. De onderzijde van de fundering is als gevolg van het grondwater niet in beeld gekomen. Wel kon worden vastgesteld dat de fundering een hoogte van minstens 44 cm had. Hij had een waargenomen lengte van 4,35 m en een breedte van 1,50 m. Aan de oostzijde (=grachtzijde) was de fundering echter afgebroken en dus zal deze oorspronkelijk langer zijn geweest. Ook de oorspronkelijke breedte is niet bekend, aangezien de fundering onder de huidige werfmuur doorloopt.

De fundering bleek grotendeels vervaardigd van gebroken kloostermoppen, waarvan er enkele zijn meegenomen (vondstnummer 7). De enkele waargenomen hele bakstenen hadden verschillende afmetingen: onder meer stenen van 30,5x15,5x? cm en 33x15x8 cm werden gemeten. Daarnaast werden er halve stenen van 15x8 cm, 15x7,5 cm en 16,5x8 cm waargenomen. Er werd een mortelmonster van het metselwerk meegenomen (vondstnummer 8). Aan de buitenzijde was de fundering bekleed met grote blokken natuursteen (waarschijnlijk trachiet), waarvan er vijf werden waargenomen (afb. 5.6). In 1957 had Temminck Groll vergelijkbare blokken gedocumenteerd bij het zuidelijke deel van de dertiende-eeuwse brug (zie paragraaf 2.3). Deze blokken kwamen nu slechts gedeeltelijk in beeld, waardoor de grootte ervan niet geheel kon worden bepaald. Het bovenste (en vermoedelijk tevens grootste) blok had een breedte van 40 cm, een lengte van meer dan 56 cm en een dikte van zo'n 15 cm.

De vrijgelegde fundering maakte oorspronkelijk onderdeel uit van de werfmuur die tot aan de brug doorliep (bruggenhoofd). Deze muur is grotendeels gesloopt en vervangen door de huidige werfmuur die opgetrokken is in zogenaamd 'Utrechts plat' en een iets andere oriëntatie heeft dan de oorspronkelijke werfmuur. Richting de brug is in 1997 geconstateerd dat deze dertiende-eeuwse werfmuur nog deels aanwezig is achter de beklamping van het metselwerk van 'Utrechts plat'.

5.3 Vondsten ter hoogte van tegel- en plateelbakkerij Van Oort

Afgezien van de kloostermoppen en het mortelmonster van de dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur en de vier dendromonsters van beschoeiingspalen werden er in totaal 611 vondsten gedaan. Vondstnummer 1 werd aangetroffen aan de uiterste zuidzijde van het 140 m lange plangebied en vondstnummer 11 aan de noordzijde. De vondstnummers 2, 3 en 6 zijn afkomstig halverwege het plangebied en bevonden zich ter hoogte van het voormalige terrein van tegel- en plateelbakkerij Van Oort. Vondstnummer 6 bestaat uit een fragment (36x21x12cm) van een natuurstenen traptrede met een onbekende

Afb. 5.4 De dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur op vlak 1. De fundering ligt gedeeltelijk nog onder de lage walmuur.

ouderdom en herkomst. Het merendeel van de vondsten van vondstnummers 2 en 3 kan echter met zekerheid aan de plateel- en tegelbakkerij worden toegeschreven. Vondstnummer 2 (578 vondsten) bestaat grotendeels uit wandtegelfragmenten, namelijk 316 fragmenten van ongeglazuurde exemplaren (halffabricaten) en 135 fragmenten van wit geglazuurde wandtegels (afb. 5.7). Van deze laatste zijn er enkele voorzien van een afbeelding.

Enkele fragmenten zijn, gezien het zeer slechte glazuur, als misbaksels te interpreteren. Met zekerheid misbaksels zijn dertien fragmenten die bestaan uit twee tegels die met de glazuurzijde op elkaar geplakt zijn. Er werden niet alleen wit geglazuurde tegels aangetroffen, maar ook dertien wandtegelfragmenten voorzien van een bruin gestippeld en gestreept marmermotief. Zowel de ongeglazuurde als de geglazuurde tegels kunnen onder meer op basis van hun dikte worden gedateerd in de tweede helft van de zeventiende tot in het begin van de negentiende eeuw. Tussen het productieafval werden zeven fragmenten slak-achtig materiaal aangetroffen. Daarnaast werden er twee fragmenten van platgedrukte, gebakken kleirolletjes gevonden, die mogelijk als stapelhulpen in de oven werden gebruikt. Daarnaast werden er fragmenten van twee proenen gevonden, die met zekerheid als stapelhulp hebben gediend (afb. 5.8).

Afgezien van de halffabricaten van wandtegels werden er tevens veertien ongeglazuurde aardewerkfragmenten aangetroffen die vermoedelijk als halffabricaat te interpreteren zijn (afb. 5.9). De baksels zijn rossig tot wit-rossig

Afb. 5.5 De dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur net naast de Bijlhouwersbrug op vlak 2, na het verwijderen van de lage walmuur.

Afb. 5.6 De dertiende-eeuwse fundering was aan de buitenzijde bekleed met grote blokken natuursteen.

tot wit van kleur en moeten waarschijnlijk grotendeels tot majolica gerekend worden, voor een kleiner deel tot faience. De scherven zijn zeer gefragmenteerd, zodat vormen moeilijk zijn vast te stellen. In ieder geval zijn twee majolica bodemfragmenten voorzien van een brede, platte standring. Van één bodem is duidelijk dat het om een bord gaat. Daarnaast zijn er zes randen aanwezig die ook lijken te behoren tot open, platte vormen, vermoedelijk borden. Deze zijn van zowel majolica als faience-baksels.

Vondstnummer 2 bestond afgezien van de halffabricaten en misbaksels van tegels en aardewerk tevens uit 'normaal' stadsafval, namelijk twee fragmenten dierlijk bot, een fragment van een buikfles, twintig bouwfragmenten (daktegels, dakpannen, bakstenen en vloertegels), vier pijpenstelen (waarvan één versierd), grijs- (3) en roodbak-kend aardewerk (35), porselein (3), steengoed (6), faience (6), majolica (1), witbakkend (3), industrieel witbakkend (3), vier fragmenten natuursteen en een knoopje van schelp.

Vondstnummer 3 werd enigszins noordelijk van vondstnummer 2 aangetroffen en bestaat uit zes fragmenten geglazuurde wandtegels, waarvan er minstens één als misbaksel kan worden geïnterpreteerd (gebobbeld glazuur). Daarnaast bevatte dit vondstnummer één industrieel witbakkende scherf met de tekst 'Petrus Regout & Co, Maastricht. Made in Holland' uit de twintigste eeuw.

5.4 Overige structuren en vondsten

Afgezien van de dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur net naast de Bijlhouwersbrug werden er nog twee structuren gedocumenteerd, namelijk de thans gesloopte gemetselde lage walmuur en palen van een eerdere houten kadebeschoeiing. Daarnaast werden er nog enkele vondsten gedaan aan de zuid- en noordzijde van het plangebied, die hier eveneens besproken zullen worden.

Afb. 5.7 Geglazuurde wandtegelfragmenten aangetroffen langs de Oudegracht ter hoogte van plateel- en tegelbakkerij Van Oort (vondstnummer 2). Een deel hiervan kan met zekerheid als misbaksel worden omschreven (foto: H. Lagers).

Afb. 5.8 Twee fragmenten van twee mogelijke stapelhulpen (onder) en twee proenen (vondstnummer 2) (foto: H. Lagers).

Een oudere houten beschoeiing

Er werden onder de verharding van de werf over een afstand van ruim 23 m vijftien palen van een oudere beschoeiing aangetroffen. Deze vierkante palen hadden afmetingen variërend van 12x12 tot 22x22 cm en bevonden zich zo'n 20 tot 90 cm (gemiddeld ca. 50) achter de gemetselde walmuur. Kennelijk is de walmuur in de twintigste eeuw opgeschoven richting de Oudegracht, waardoor de werf breder werd en de gracht smaller. Op één punt werd tussen twee palen aan de landzijde nog een horizontale plank aangetroffen. De exacte ouderdom van de vijftien beschoeiingspalen en -plank is niet bekend, maar het is niet onwaarschijnlijk dat ze uit de late negentiende of de eerste helft van de twintigste eeuw dateren. Mogelijk is deze houten beschoeiing te zien op de in hoofdstuk 2 afgebeelde foto's uit de periode 1895-1915 (afb. 2.13 t/m 2.15). Van vier beschoeiingspalen zijn monsters genomen (vnr. 4, 5, 9 en 10). Twee hiervan (vnr. 9 en 10) bleken vervaardigd van naaldhout, de overige twee van eikenhout. Gezien de vermoedelijk zeer recente datering van de beschoeiingspalen heeft er geen dendrochronologisch onderzoek plaatsgevonden.

De gemetselde lage walmuur

De gesloopte, twintigste-eeuwse lage walmuur was vervaardigd van rode bakstenen van ca. 20,4x9,5x5 cm. De walmuur bleek in segmenten te zijn gebouwd, wat

Afb. 5.9 Fragmenten van halffabricaten van onder meer majolica en faïence, vermoedelijk van borden (vondstnummer 2) (foto: H. Lagers).

blijkt uit enkele duidelijke overgangen in het metselwerk (afb. 5.10). De muur stond op een betonnen plaat, die breder was dan de walmuur en aan de landzijde uitstak. De betonnen plaat rustte op houten palen, die in een verspringend patroon waren geplaatst.

Losse vondsten

Op de eerste dag van de archeologische begeleiding werden aan de zuidzijde van het plangebied een nagenoeg complete glazen fles en een mineraalwaterkruik (vnr. 1) aangetroffen. De mineraalwaterkruik heeft een gestempeld zegel met het opschrift: 'NIEDERSELTERS NASSAU', waaronder staat vermeld: 'KÖNIGLICH PREUSSISCHE BRUNNEN-VERWALTUNG'. Op de achterzijde staat: 'Num. 48'. Dergelijk kruiken dateren van na 1881. Ook de glazen fles is vermoedelijk laat negentiende-eeuws.

Op de laatste dag van de begeleiding werden aan de noordzijde van het plangebied dertien aardewerkscherven, drie pijpenstelen, twee fragmenten van daktegels en vijf geglazuurde wandtegelfragmenten verzameld (vondst-nummer 11). Het aardewerk bestaat uit roodbakkend (4), steengoed (3), faience (2), porselein (1) en industrieel witbakkend (3). Van de vijf wandtegelfragmenten hebben twee een afbeelding. Er zijn geen aanwijzingen dat de wandtegels misbaksels of halffabricaten van tegelbakkerij Van Oort zijn.

Afb. 5.10 Een overgang in het metselwerk van de gesloopte lage walmuur.

6 Synthese

In de periode 1212-1217 worden de lage wal- en kluismuren langs de Oude- en Nieuwegracht in de Utrechtse binnenstad over een afstand van zo'n 5,5 km verbeterd en/of vervangen. De gemetselde lage walmuren, die de afscheiding tussen de bestrating van de werven en het water van de gracht vormen, dateren grotendeels uit de jaren '50 en '60 van de twintigste eeuw. Op de gemeentelijke archeologische waardenkaart bestaat de gehele Utrechtse binnenstad uit een zone met 'hoge archeologische waarde'. Er geldt voor de bodemverstoringen in het kader van de renovatie van de lage walmuren dan ook een zeer grote kans op het aantreffen van archeologische resten uit de periode van de Romeinse tijd tot en met de nieuwe tijd.

In het najaar van 2012 werd aan de westzijde van rak 15, gelegen tussen de Bijlhouwersbrug en de Vollersbrug, het eerste deel van de renovatie uitgevoerd. Over een afstand van ca. 140 m werd de lage walmuur afgebroken en vervangen door een nieuwe. Het was niet mogelijk voorafgaand aan de werkzaamheden archeologisch onderzoek uit te voeren. Het verwijderen van de grond achter de bestaande walmuur is daarom archeologisch begeleid door archeologen van de afdeling Erfgoed gemeente Utrecht, waarvan in deze basisrapportage verslag wordt gedaan. Bovendien worden in dit rapport de resultaten van drie eerdere waarnemingen langs de Oudegracht beschreven, namelijk een bouwhistorische waarneming van de Bijlhouwersbrug (1997), een bouwhistorische waarneming van een natuurstenen kluismuur bij de Stadhuisbrug (2011) en de vondst van een grote hoeveelheid dierlijke botten in vullingslagen van de Oudegracht ter hoogte van de Vismarkt (eveneens tijdens restauratiewerkzaamheden in 2011).

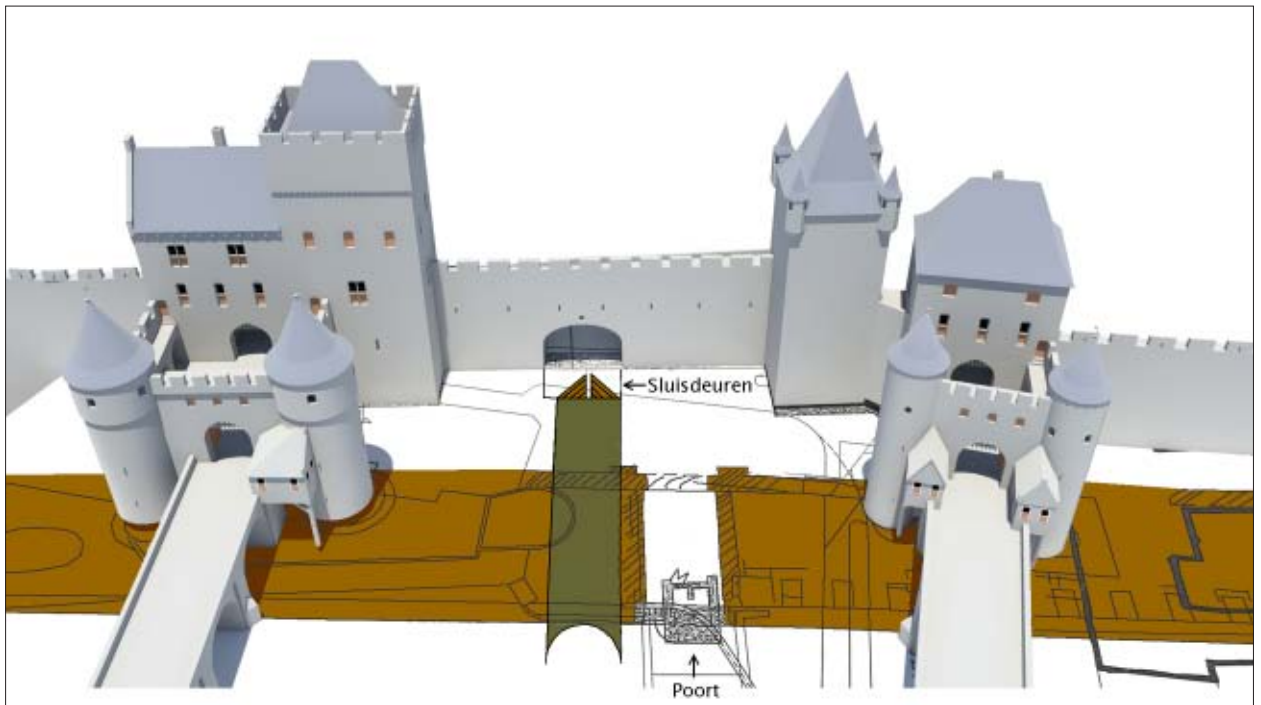
Bouwhistorische waarneming kluismuur huis De Ster en Leeuwenstein

Tijdens renovatiewerkzaamheden ter hoogte van huis De Ster en Leeuwenstein direct ten noordwesten van de Stadhuisbrug zijn de kluismuren onder de waterspiegel in kaart gebracht. De kluismuur ter hoogte van het huis De Ster bleek onder de waterspiegel oorspronkelijk opgebouwd te zijn uit blokken van Doornikse steen. Vermoedelijk betreft dit dertiende-eeuws werk. De lagen Doornikse steen hebben een onderbreking, waarin waarschijnlijk een riooluitlaat herkend kan worden. Deze uitlaat ligt in het verlengde van een middeleeuwse slokop, die in 1989 onder de vloer van de huiskelder van het huis De Ster is waargenomen. Aan de oostzijde is, in een latere

periode, op de lagen Doornikse steen één laag van drie natuurstenen blokken aangebracht. Het betreft twee hardstenen blokken en één blok rode zandsteen. Het huidige bakstenen metselwerk van de kluismuur voor het huis De Ster is in de negentiende en twintigste eeuw tot stand gekomen. De kluismuur ter hoogte van huis Leeuwenstein vertoont onder de waterspiegel een stuk metselwerk van Ledesteen. Ook is er sprake van één gebroken blok rode zandsteen, dat waarschijnlijk de afdekking vormde van een riooluitlaat van een middeleeuwse slokop, die eveneens in 1989 onder de vloer van de huiskelder van het huis Leeuwenstein is waargenomen. Ook hier liggen de slokop en de vermeende riooluitlaat in het verlengde van elkaar. In de gewelven van de twee kelders van huis Leeuwenstein is een bouwnaad aangetroffen, wat doet vermoeden dat de van oorsprong veertiende-eeuwse kelders aan de gracht minder diep waren. In een later stadium, waarschijnlijk in de loop van de vijftiende of zestiende eeuw, zijn de kelders naar voren uitgebreid en is de huidige kluismuur aangebracht, waarschijnlijk oorspronkelijk geheel in Ledesteen uitgevoerd. Net als bij huis De Ster is ook het huidige baksteen metselwerk van de kluismuur van huis Leeuwenstein in de negentiende en twintigste eeuw tot stand gekomen.

Dierlijke botten bij de Vismarkt

Begin 2011 zijn er tijdens herstelwerkzaamheden aan de kluismuur ter hoogte van de Vismarkt in rak 7 boringen uitgevoerd ten behoeve van het aanbrengen van een nieuwe fundering. Tijdens het boren werd op een diepte van 6 m onder straatniveau een zeer grote hoeveelheid botmateriaal aangetroffen. Het bleek te gaan om botten van met name middelgrote- en grote zoogdieren (schaap/geit, varken en rund). Er werden zeer veel doorgezaagde middenvoetsbeenderen (metapodium) van rund herkend en op een deel van de botten zijn slachtsproten waargenomen. De botten zijn erg verweerd, wat er mogelijk op duidt dat zij lang in het water hebben gelegen. De aanwezigheid van de botten houdt waarschijnlijk verband met de vleeshouwers, die tot aan het begin van de vijftiende eeuw waren geconcentreerd achter het stadhuis. Al in de negentiende eeuw was bekend dat in de bodem rondom het stadhuis grote hoeveelheden dierlijk botmateriaal aanwezig waren, bij voorbeeld op de plek van de huidige Ganzenmarkt. Het vertrek van de vleeshouwers van deze locatie langs de Oudegracht in de jaren 1432/1433 hield verband met de moord op de Utrechtse burgemeester Beernt Proys door leden van het vleeshouwersgilde in 1425. Op basis van deze historische informatie mag ervan

Afb. 6.1 Reconstructie in 3D van de dertiende-eeuwse situatie van de Tolsteegpoort (grijs) in combinatie met de huidige topografie, waarop de ligging van de zestiende-eeuwse wal (bruin), brug (groen) en poort is aangegeven (reconstructie: D. Claessen, afdeling Erfgoed).

worden uitgegaan dat de dierlijke botten van de Vismarkt dateren van vóór 1432.

De Bijlhouwersbrug

De belangrijkste waarneming tijdens de archeologische begeleiding van de werkzaamheden in het kader van het vervangen van de lage walmuur aan de westzijde van rak 15 heeft betrekking op de dertiende-eeuwse fundering van de werfmuur net naast de Bijlhouwersbrug. Deze waarneming sluit nauw aan bij het bouwhistorisch onderzoek aan deze brug door Temmick Groll in 1957 en door H. Hundertmark in 1997. De Bijlhouwersbrug heeft bestaan uit drie delen. Het noordelijke deel was de oorspronkelijke brug uit de dertiende eeuw. Deze was gemetseld van kloostermoppen en was bekleed met blokken trachiet. De brug maakte onderdeel uit van de Tolsteegpoort en was aan weerszijden voorzien van torens en poorten. De dertiende-eeuwse stadsmuur liep over de Bijlhouwersbrug heen (afb. 6.1).

In de periode 1542-1558 kreeg Utrecht een nieuw verdedigingswerk, bestaande uit onder meer een vestingwal en diverse bastions. Ter hoogte van de Tolsteegpoort kwam de nieuwe vestingwal te liggen ten zuiden van de Bijlhouwersbrug. Hiertoe werd een nieuwe brug aangelegd, die aanzienlijk langer en enigszins smaller was dan de dertiende-eeuwse Bijlhouwersbrug. De nieuwe brug was bekleed met zandsteenblokken, waarin door Temminck Groll een steenshouwersmerk werd aangetroffen. Tussen deze nieuwe brug en de Bijlhouwersbrug

bevond zich een enkele meters brede opening, waarin in de zestiende eeuw sluisdeuren waren aangebracht. Hiermee kon de watergang worden afgesloten. Deze opening tussen de beide bruggen werd later (vermoedelijk in de negentiende eeuw) dichtgezet en werd hiermee onderdeel van de Bijlhouwersbrug. Deze dichtzetting werd in 1957 samen met de oorspronkelijke brug afgebroken en vervangen door een betonnen exemplaar.

De dertiende-eeuwse fundering die tijdens de archeologische begeleiding net naast de Bijlhouwersbrug werd aangetroffen, behoorde tot de oorspronkelijke werfmuur, die aansloot op de brug. Hieruit kan worden afgeleid dat deze oorspronkelijke muur zich zo'n 1,5 m ten noorden van de huidige werfmuur bevond. De dertiende-eeuwse werfmuur was, net als de Bijlhouwersbrug uit deze periode, bekleed met blokken trachiet.

Overige sporen en vondsten

Ter hoogte van het perceel waarop in de periode 1642-1844 de tegel- en plateelbakkerij van Adriaen van Oort was gevestigd, werden tijdens de archeologische begeleiding in rak 15 bijna 600 vondsten verzameld. Het merendeel hiervan kan met de tegel- en plateelbakkerij in verband gebracht worden. De vondsten bestaan uit onder meer uit ruim driehonderd fragmenten van ongeglazuurde wandtegels (halfabricaten) en meer dan honderd fragmenten van wit geglazuurde wandtegels. Een deel van deze laatste is voorzien van een zeer slecht glazuur of bestaat uit aan elkaar vastgeplakte fragmenten. Dit duidt erop dat het misbaksels zijn. Er werden tevens

fragmenten ongeglazuurd aardewerk aangetroffen, die vermoedelijk als halffabricaat van (grotendeels) majolica en (voor een kleiner deel) faience geïnterpreteerd kunnen worden. Aardewerkvormen waren door de grote fragmentatie moeilijk vast te stellen, maar het lijkt met name om borden te gaan. Tussen het productieafval werden tevens mogelijke stapelhulpen en proenen gevonden, wat een tweede aanwijzing vormt dat er productieafval langs de Oudegracht werd gedumpt.

Daarnaast werden tijdens de archeologische begeleiding in rak 15 onder de bestrating van de werf over een afstand van ruim 23 m vijftien palen van een houten beschoeiing aangetroffen, die de voorloper van de gemetselde lage walmuur vormde. Deze beschoeiing bevond zich gemiddeld ca. 50 cm achter deze gemetselde walmuur. Kennelijk is de walmuur in de twintigste eeuw opgeschoven richting de Oudegracht, waardoor de werf breder werd en de gracht smaller. De exacte ouderdom van de vijftien beschoeiingspalen van naald- en eikenhout is niet bekend, maar op een foto uit 1915 is er nog een houten beschoeiing zichtbaar langs dit deel van de Oudegracht. De beschoeiing werd in de twintigste eeuw vervangen door de gemetselde lage walmuur, die in segmenten werd aangebracht. De muur stond op een betonnen plaat, die breder was dan de walmuur en aan de landzijde uitstak. De betonnen plaat rustte op houten palen, die in een verspringend patroon waren geplaatst.

Noten

- 1 Deze paragraaf is een enigszins verkorte versie van de brochure *Werk aan de werf. Een middeleeuwse haven dwars door de stad* van R. de Kam en K. Rampart (Utrecht 2007) van de afdeling Erfgoed gemeente Utrecht.
- 2 Hoekstra 1977.
- 3 De Groot 1986.
- 4 Van Rooijen 1993.
- 5 Griffioen 2010.
- 6 Van der Kamp 2016.
- 7 Temminck Groll 1993.
- 8 Pluis (1997, 68) geeft 1644 als begindatering van de tegelbakkerij.
- 9 Sprangers 2013, 23.
- 10 Van Lemmen 1997, 42.
- 11 Sprangers 2013, 25.
- 12 Wilmer 1982, 36-38.
- 13 Pluis 1997, 66.
- 14 Pluis 1997, 68; Sprangers 2013, 71-72.
- 15 Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht 2000, 331, 333 en kaart 46.
- 16 Huisman 2011a.
- 17 Huisman 2011a.
- 18 Huisman 2011a.
- 19 Temminck Groll 1993.
- 20 Klück, Hemmes en De Kam 2004, 31-33.
- 21 Klück 2002, 4.
- 22 Kipp 1989, 140.
- 23 Ibidem.
- 24 Van der Monde 1844, 32.
- 25 Van der Monde 1844, 11.
- 26 Van Donkersgoed 1998, 138-139.
- 27 Van den Hoven van Genderen 2000, 166.

Literatuur

- Donkersgoed, C. van, 'Beernt Proys (ca. 1355-1425). Stadsbestuurder', in: J. Aalbers etc. (red.), *Utrechtse biografieën 1. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, Utrecht 1998, 137-140
- Griffioen, A., *Archeologische begeleiding Twijnstraat 65 Utrecht*, Hollandia reeks 305, 2010
- Groot, H.L. de, 'Twijnstraat', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1985*, Utrecht 1986, 225-227
- Hoekstra, T., '20. Twijnstraat aan de Werf', in: *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht 1972/1973*, overdruk MBOU, Utrecht 1977, 147-149
- Hoven van Genderen, A.J. van, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin etc. (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 113-190
- Huisman, M.A., *Programma van Eisen Archeologische begeleiding herstel kademuren, Utrecht, Oudegracht*, Utrecht 2011a
- Huisman, M.A., *Programma van Eisen Archeologische begeleiding herstel kademuren, Utrecht, Nieuwegracht*, Utrecht 2011b
- Kam, R. de, en K. Rampart, *Werk aan de werf. Een middeleeuwse haven dwars door de stad*, Utrecht 2007
- Kamp, J.S. van der, *Twijnstraat aan de Werf 1c. Archeologische begeleiding Twijnstraat aan de Werf 1c (Utrecht)*, Basisrapportage archeologie 100, Utrecht 2016
- Kipp, A.F.E., '39. Stadhuisbrug 1', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1989*, Utrecht 1989, 138-143
- Klück, B.J.M., 'De Utrechtse Stadhuisbrug ontleed', in: *Bruggen 10* (2002), nr.4, 4-9
- Klück, B., A. Hemmes en R. de Kam, *Het Utrechtse antwoord. De bastions van Karel V*, Utrechtse stadsgechiedenissen deel 2, Utrecht 2004
- Lemmen, H. van, *De Nederlandse Tegel*, Rijswijk 1997

Colofon

Monde, N. van der, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht, Eerste deel*, Utrecht 1844

Pluis, J., *De Nederlandse Tegel: decors en benamingen (1570-1930)*, Leiden 1997

Rooijen, C.A.M. van, 'Twinstraat', in: *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1991-1992*, Utrecht 1993, 216-227

Sprangers, P., *Utrechtse tegels 1600-1900*, Utrecht 2013

Temminck Groll, C.L., 'Oude Gracht, Bijlhouwersbrug', in: *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1926- 1972*, Utrecht 1993, 180-181

Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht, *Utrecht in 1832. Grondgebruik en eigendom. Kaarten en tekst*, Kadastrale Atlas provincie Utrecht nr. 6, Laren 2000

Wilmer, C.C.S., *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht*, Vianen 1982

Uitgave

Erfgoed gemeente Utrecht
Erfgoed © 2017

Redactie

A.M. Bakker

Eindredactie

R. de Kam

Vormgeving

E. van Wieren

Datum

Februari 2017

Meer informatie

Erfgoed gemeente Utrecht
Telefoon 030 286 3990
E-mail erfgoed@utrecht.nl
www.utrecht.nl

